

П 173831/12

Червоний
шлях

1929

№12

ЦНБ ХНУ
Дата повернення:

173831

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

1929

№ 12

(81)

174

ГРУДЕНЬ

1929

Бібліографічний опис цього
видави знаходиться в „Листоку
Укр. Друку“, „Картковому ре-
септуарі“ та інших покликанні
Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	Стор.
М. Доленго.—Подвійна тема	5
Мате Залка.—Пургаторіум	8
В. Полішук.—Творчий мент.	29
В. Мисик.—Олень	31
Н. Романович-Ткаченко.—Нас кличуть гудки.	32
Ю. Жилко.—Газети, телеграми	63
М. Драй-Хмара.—Карнавал	64
Раїса Азарх.—Розвідка	66
 І. Дубинський.—Війна та мир Запорозької дивізії	 88
 Г. Майфет.—Мирослав Ірчан-прозаїк	 109
М. Криворучко.—Творчий шлях Янки Купали.	137
І. Кунін.—Філософія виразності людського голосу	143
 М. Лозинський.—Дванадцять років радянської міжнародної політики	 168
О. Назарець.—Із першопочинів робітничого руху на Україні (Лівобережжя)	183
 А. Гатов.—Гангрена	 194
П. Подольський.—Ашнівська експедиція в Абесінію	199
Хроніка	219
Бібліографія	233

М. ДОЛЕНГО

ПОДВІЙНА ТЕМА *

І небо невміє, і запані хвилі

Т. Шевченко

Но оба с крыльями и пламенным мечом.

А. Пушкін

НЕСМЕРТЕЛЬНІСТЬ

Знов геніяльні кустарі
Шедивих сторінок.
Швидка хода, непевний крок.
Життя, як на парі.
І світить юности маяк
На хвилі сивих днів.
А в світлі сам він стигне, як
Перлина там, на дні.

Два янголи з одним мечем
Символізують біль,
Що в помсті, в вільній боротьбі
Хай мрійника пече.
Ясним очам судити бруд
Лякованих подій,
Унесмертельнюючи гру
Цяцькованих повій.

Минуло *що*, лишилось — як
Зросла перлина-біль,
На міліні яких-дозвіль,
Де крабом рачки — ляк.
Крізь привидів і друзів рій,
Через туман жаги —
На фотографії старій
Аральські береги.

(1)

Що ж, я знаю:
тебе не треба.

І давно —
спланований план,
Де очей волошками гребас
Своєчасно угноєний лан.

* Ці поезії автор мав на меті „присвятити“ кожному Володі, найобдарованішому з наших ліриків, В. Сосюрі, з пошаною і — з пересторогою.

Хай береться сумом вечір,
Веселіший ранок буде.
Наш — і твій — високий будень
Підпирають наші плечі.
Я не знаю,

син те визнає,
Де в коханні синтеза
Є!
Ми з тобою заперечили:
Підсолоджене й приперчене.
Наш — і твій! — високий будень
Вищий за облудні свята.
Він, як ти, мій спокій буде
Хвилювати.

(II)

ЗУСТРІЧ

(Лірорепортаж)

Зливаються в одне
допитливе обличчя:
Чола, очі, усмішки й кашкети.
Сумує, кокетуючи звично,
Сосюра — видатний поет.
Зачіски руді та чорні,
а позаду блищать окуляри.
Урбаніст клянеться, що

— в горні

Назавжди розтане доляр...
Вгорі електричне коло
З білих потомлених куль.
Угорі сідуєтв обличчя...
і контрастом до всього свист куль:
„кров на снігу“ — Гасскб,
Зливаються в одне,
як вислови одного,
як вирази на одному
лиці.

І — недосвідчені початки
й амортизовані кінці.

(III)

Із чим порівняти траву?
Хай на ній хвилюється вітер.
Я до гаю піду, я зірву...
Я вже маю екскурсійний літер.

Базарний притрушений гамір, —
Глухі соціальні низи.
По селянських настроїв гамі
Вгору голос до наших музик.

Високий, веселий Промбуд,
Він кращий за вірші про ньо'

... став край поля розло - го - го! —
Буде
З таких, як він, нот
Музика.

(IV)

СИМВОЛІСТИЧНА ПОЕЗІЯ

Пам'ятай Обов'язкові Постанови,—
Не стрибай, не чипайся, йди
На передній, вгамований ганок,
Де сидить ватажок блідий,
Де сидить він і розмовляє,
Хоч і заборонено йому...
На посаду щоранку трамваєм
Приїзди, покірний керму.

(V)

Просто — ринь,
просторинь.
Остеронь
гострий ріг.
З вузької
щілини
ще лине
билина.
Мариться
марево
моря.

(VI)

ІМПРЕСІОНІСТИЧНА ПОЕЗІЯ

Та не перший, не перший — я.
В. Сосюра

А навіщо гинути генам
Тих жінок, що чужі й золоті,
Як весна і червона й зелена,
Коли осінь ясна поготів.
Це ж майно — їх очі і стрункість,
Буржуазна спадщина це.
Отже й тут: не гребай дарунком
І не піддавайся в сільце.

(VII)

СХЕМА РОМАНУ

Жив. Працював. Терпів.
Був на засланні. В запіллі.
Закохався. Зрадила. Біль.
Втягли в авантюру білі.

Що фронти? Через серце фронт.
І кохана загинула просто.
Ти притиснув дуло до скроні:
Червоні!

(VIII)

МАТЕ ЗАЛКА

ПУРГАТОРІУМ

(з рукопису)

Блискучі навшені ромби паркетної підлоги перетинаються великим писемним столом, що стоїть урочисто, як п'єдестал пам'ятника. На столі зразковий лад. На полірованій підставці стоять два каламарі, заливаючи яскраво-синє сукно фіялковими та рудуватими тінями. Підставка для пір, як розвита тропічна квітка. В суворім війнім порядку тут телефонні апарати. Скраю маленький апаратик із покажчиком, схожим на циферблат годинника, з покрученими стилію рококо різьками для рурки. Середній апарат — звичайний міський настільний телефон. Третій — великий, чіткий, відповідальний, тільки для особливих потреб. Збоку, як старовинна фелюга, колишеться прес-пап'є. Потім відділення, короби та полиці. На стіні одинокий портрет, підкреслено-простий, як контраст розкішним порт'єрам, величезним канапам зеленої шкіри, кріслам та килимам.

Так любить Тимко Андрієвич Башкіров. Це його діловий кабінет у будинку тресту, на чолі якого він стоїть.

Схема будування тресту висить на стіні над головою секретаря голови. На чолі цієї схеми стоїть кружало, що змальовує трест, од цього кружала в усі боки розходяться лінії, що перетинають кружало, квадрати й ромби. Кружало, квадрати й ромби змальовують фабрики, промисли та склади. У деяких місцях лінії, що розходяться, сходяться до непофарбованого кружала — місцевого відділу. Цей складний малюнок — адміністративний механізм тресту.

А в тресті головує Тимко Андрієвич Башкіров.

Тимко Андрієвич — відомий відповідальний комуніст. Він сидить за великим писемним столом, він дзвонить трьома телефонними апаратами і їздить машиною „Фіат“.

На схемі тресту центр, та точка, що обведена чорним кружалом, визначає канцелярію тресту, а звідси розходяться лінії до фабрик, промислів та складів.

Тимко Андрієвич бував на фабриках, промислах і складах. Треба признатися, що їхати туди дуже далеко, п'ять день, і в пилу душного вагону.

Треба признатися, що в оцих фабриках, промислах та складах стояв неприємний дух, дух міцніший від вичиненої шкіри, дух міцніший від застарілого сиру. Але це багата й потрібна справа.

Коли задзвенить телефон, треба взяти рурку. Це дисципліна телефону.

Тимко Андрієвич взяв рурку з середнього апарату. Заждав, поки дзвінок припинить свою зайву тріскотню, підніс рурку до вуха й забалакав:

— Башкіров біля телефону. Хто говорить?

У тоні Тимка Андрієвича багато гідности, у рухах ледача впевненість. Він узяв рурку, забалакав, і це значить, що він слухає, що Тимко Андрієвич Башкіров — голова тресту, загально відомий відповідальний ком.

„Що таке? Хто говорить? Нічого не розумію“.

У тонких платівках рурки плутаються звуки, зразу непевно, різко, а потім плавко й спокійно, як вода, що розлившись знайшла собі шлях. Потекли слова. На обличчі Башкірова зразу очі дивуються. Очі сірі та розумні і сидять глибоко. Вони розширюються. Потім займаються полум'ям уха; роззявлюється рот, роздимаються ніздрі. Спітнілі долоні прилипають до кошлатої рурки. Потім од потилиці до верха, де починається лисина, гадючкою поповз холод.

— „Ну а далі?— запитує Башкіров по тому, як замовкла рурка“ (а голос безсилий“, подумав раптом).

— Ну а далі?

У телефоні тріскає кілька слів, потім тиша.

— Ну спасибі, товаришу. За люб'язність.

Башкіров чує, як клацає в апараті, коли бесідник вішає рурку.

У його вухах плутається електричне шарудіння. Потім несподівано різкий холодний жіночий голос.

— Ви говорите?

— Ні - і.

— То покладіть рурку.

— Ет, чорт.

Башкіров упускає рурку, чує як ображено дзвенить ужалений апарат і його очі натакаються на циферблат маленького телефону. Його рука пересуває стрілку на 8 - е число й натискає білу кнопку. У рурці чути далекий глухий звук дзвінка. Тиша. Знову натиснув кнопку. В той же момент хтось зриває рурку потойбіч і гострий голос:

— Вам кого?

— Секретар осередку Скворцов тут?

— Та вже нікого немає тут.

— А хто це говорить?

— Це Марта, поприятниця. А вам чого?

Так. Пів на п'яту. Уже в канцелярії немає нікого і навіть добре, що Скворцова немає. Чим він може допомогти? Брехню б тільки пустив. Пфе - е. Але як же це трапилось? Це до жаху незрозуміло. У чому ж річ, власне кажучи. Нічого не розумію.

Очі його, як у загнаного звіря, шукають виходу. Так, апарат, ось третій апарат — 3.84, так. Але чому так труситься моя рука? Три... вісім... чотирі. Юрій Пилипович.

Холодний метал рурки охолоджує гарячі вуха. Апарат мовчить. Чекання палить його нерви запаленим ладаном.

... Я з наркомом... так... із старим... Я його попрошу... Попрошу, прошу... Що таке? Чому він мовчить? А, правда, сьогодні вівторок, о 5 годині велика комісія, він, пак, там. Ах, чорт, треба з кимсь поговорити, треба порадитися. Але з ким? До Ігоря треба. До заступника. Він розумний хлопець, досвідчений товариш, те, що він безпартійний — наплювати.

— До Кримцова.

Хапає теку, недочитані папери сипляться в шуфляд, клацає замок. Пальто висить у кутку, шляпа, тростинка (ідіотство, німці прираляли його взяти в Берліні взимку пантофлі на гумі). Од пальта чути пахощі.

— Пахощі?

Та тепер немає коли розмірковувати. Коли ми якось вивернемось, коли вигорить що, коли я якось випливу з цього — ми покінчимо з оцими пахощами і ще багато з чим покінчимо. Виметемо, так.

— Виметемо.

Це слово вороже б'є його, та він одвертається, не хоче змагатися з своїми думками. Він на вулиці, треба поспішати.

— Тимку Андрієвичу!

— Хто це?

Шофер стоїть на панелі, здивовано дивлячись на голову.

— Що ви пішки підете?

— Хм. Еге ж, правда... Звичайно, машиною. Я поспішив. Ах, чорт бери.

— Куди скажете?

— До Кримцова.

— Слухаю.

Погана ознака, забув про машину. Дурниця, ніяких ознак немає. Але що я скажу йому? Як я скажу йому? Скажу просто, що... Здрігнувши, одвернувся од думки. Машина плавко кружляє по рогах вулиць. Ось парадні двері, кілька ступнів угору. Дзвінок. Знайома гарненька покоївка Леся.

— Господар дома?

— Олена Гнатівна одягаються.

— А він ще не приїхав?

Двері якусь мить нерішуче риплять. Потім Леся, усміхаючись, уклоняється, і він залишається в холодній напівтьмі сходів. Пішов наниз східцями. Перед тим, як вийти на вулицю, він побачив машину. Машина струнка, гладенька й блискуча; шофер сидить біля стерна, на стерно нап'яли газету. Шофер заглибився в читання.

— Іванов, ви можете вернутися до гаражу.

— Слухаю.

Машина загуркотіла, м'яко посуваючись. Розвіюючи легкий дух бензину, вона хутко від'їздила; уже видно тільки незграбні задні колеса. Жовті цифри номера й маленька лямпка, як пасажир, що причепилися ззаду зайцями, ніби глузливо кивають йому з повороту.

Уперше по багатьох роках довелось Башкірову розгубитися перед питанням життя. Юрба, що снувала сюди та туди, не помічала його, і він нікого не бачив. Ноги несли його машинально. Пішоходи були мокрі, де-де траплялися вибої, які він несвідомо обходив. Повертав до бульвару. На бульварі падало мокре листя. Кілька хлопчаків бігало вилизаними стежками. На дітях були осінні пальта. Лавочки були вохкі й на них ніхто не сидів. Він сів на край найближчої лавки.

— Влип...— тихо сказав, потім задумався, майже завмер на кілька хвилин і знову промовив:

— Влип...

Доми, дерева, горожі оточили його стіною й він почував себе полоненим. Скорчився. Утяг голову в комір пальта і витяг ноги вперед. На ногах мляво блищали великі американські полуботи з гумовою підшоною. Полуботи були кріпкі, практичні, дорогі; товар червоно-жовтий. Полуботи весело безтурботною плямою впали йому в око; замішаний, він заховав їх під лавочку.

Башкіров раптом упав у журний неспокій і відчув гнітючу самотність.

— До кого йти? До Кримцова неможна, це ясно... До Зальцева хіба, до Яшки... ні... ні... Ех, розгубив я своїх приятелів. Не можу ж я з таким питанням прийти на вечірній чай...

Із шумом, тріскотом і дзвоном миготіли трамваї.

— Гоп, є. Гришін.

На розі бульвару, в аптеці, подзвонив Гришину. Поки телефоністка з'єднувала, його кидало в жар та в холод. Чи він там?

— Алло!

— Так, так. Хто говорить?

- Гришін, це ти?
- Так, говорить Гришін.
- Васильку, це Башкіров. Ти затримаєшся на службі у комісії?
- Еге ж, приблизно годину ще буду тут.
- До тебе можна зайти?
- Заходь.
- Спасибі, брате, я зараз.

Це гарна ознака, що я його застав, варта уваги ознака... співало у нього в середині.

По - хлоп'ячому грюкнув дверима аптеки, хутко збіг східцями й обдивився навколо. В цю мить з'явився на повороті трамвай. Щоб не пропустити, Башкіров побіг до зупинки. Гумові підшви сковзались по вибоях, і вже через п'ятнадцять ступнів відчув, що захекується. Тремтячими руками вчепився за поруччя підніжки й ускочив у трамвай. Гривеник випав із простягнутої руки. Він нагнувся. Відчув нуд, кров ударила в скроні — монета застрягла між щілинами підлоги. Він сердито схопив її й забруднив пальця.

Узявши квитка, він витер ним палець і заховав забруднений папірець.

Коли він проходив пустим вестибюлем будинку комісії, то відчув, як холодно кольнуло в серце.

— Ось де я потрапив... Та не було часу для розміркувань. Кабінет Гришіна був на третьому поверсі. Він одмахував по два східці й знову почав захекуватися.

— Ех. Звук я до автомобіля та до шкіряних кресел, нещасний почечуйний бюрократ; але цей легкий, непримушений тон видався йому за недоречний.

У напівтемному коридорі зупинився на хвилину, а очі вже нишпорили по написах на дверях.

ГРИШІН В. І. САВРАСОВ К. К.

С л і д ч і

— Що я робитиму, як Саврасов тут? Я ціі людини (даруйте, товариші) не знаю. При йому говорити буде незручно, хоча в цій установі все одно.

Гришін сидів сам один. Другий стіл був незанятий. Башкіров кинув своє пальто, а ковіньку тримав у руці.

— Здрастуй, Васильку. Заважаю?

Гришін усміхнувся. На сірій сорочці сіра краватка, темносиній піджак, жовті запущені вуси, рідке зачісане біляве волосся, блакитні, повні запитання й сподівання очі.

— Півгодинки викраду в тебе.

— Будь ласка.

Хвилина павзи. Ця хвилина підганяє Башкірова, заважає йому, не дає йому підпасти почуттю. Та й зосередитись теж не дає. Не дозволяє почати здалеку, розумно, холодно, з деяким глузливым відтінком. Ця хвилина підганяє його, як в'язничий ув'язненого.

— Уяви, мене виключили з партії. І коли він тут уперше почув оці слова, вперше сказані ним самим голосно, відчув їх немилосердну правду.

Він не так хотів почати... не з цього хотів почати. Але в ту мить, коли він побачив, як сприйняв цю звістку Гришін, як він похитнувся наперед на ступі, як у нього в очах відбулося здивування, Башкіров зрозумів, як треба було б почати.

— От уяви собі. Пів години тому дзвонить до мене товариш із райкому — людина статечна, та крім того з цим не жартують, і каже мені, звичайно, цілком тасмно, про ухвалу трійки.

— Виключили? — запитує Гришін.

— Так, я цими днями, за загальним порядком... вибачте, наш осередок уже тижнів зо три тому збувся, але я оце зараз вернувся з Кисловодського й пішов до трійки... в тім, це ніяк не стосується справи.

— А яка ж причина?

— Я сам питаю. Товариш каже: переродження, відрив від партії. Хе-хе, добре, що ще не кажуть, що „чужий елемент“.

— А в трійці хто був?

— Я знаю тільки одного з них — Сеевалд, старий більшовик.

— Сеевалд... як же, знаю.

— А інших уперше бачу.

Гришін м'який, уважний. З усього видно, що його цікавить доля Башкірова.

Але чому він такий спокійний? Чому він не схоплюється. Чому він не протестує? Чому він не говорить: „Тимку, це непорозуміння“. „Треба апелювати, неодмінно треба оскаржити“. Що він шукає в цій телефонній книжці? Навіщо він показує мені свою голову, що лисіє?

Гришін вищукав потрібне число, підняв рурку, тихо ронячи цифри, в апараті тріщить. Включають.

— Сеевалд, Ян Йосипович. Це ти старигане? Тут Гришін. Який? Ну, з контрольної комісії. Гришін. Тобі погано чути? Не Тишін, а Гришін. Еге ж. З якою справою? Зараз скажу. Ось тут у мене сидить у кабінеті мій давній товариш Башкіров, той, Тимко Андрієвич. Чи давній? Як же, з дев'ятнадцятого. Як же? Ну? Відкіля він знає? Приватно сором? Побалакай в своїм апараті. Ну, як ви його виключили? Невже? Хм... Тяжкий випадок. А ви цілком упевнені? Я не сумніваюсь, на сумніваюсь; та здається, я його добре знаю. Знав, кажеш — ну може.

Башкіров сидить, як на ножі, у телефоні гугнявлять голоси. Гришін інколи киває головою й каже:

— Так, так, а потім?

Але чому він сказав, що я тут сиджу? А втім, усе одно. Башкіров гадає, що Гришін на його боці. Давній друг, у дев'ятнадцятому були вкупі, й крім того, в двадцять першій, здається, були на суботнику, на Казанським вокзалі. Це був суботник відповідальний. Ільч умів вигадувати таке... Роки... роки...

Покладена рурка несподівано клацнула на апараті. Гришін підвів голову.

— Ну?

— Правда.

— Що правда?

— Нібито виключили.

— Що каже Сеевалд?

— Він каже, що є важливі, потверджені факти.

— Потверджені? Ну, про це то зо мною ніхто не говорив.

— Це можлива річ, можна розслідувати факти й без винування. Поки з тобою не поговорять. Ухвала неофіційна й чудно: про неї ти знаєш...

— Але й факти відкіля взяли?

— Одержали заяву й несподівано потвердилась.

— А власне в чім обвинувачують?

— Переродження, позбувся класового чуття, в особистім житті й на службі. Негаразд... Уникав радянських та партійних обов'язків; етичні гріхи, тощо.

— Це для мене цілковита несподіванка.
— Тим гірш, коли ти сам не відчував.
— Ну, й що ти гадаєш?
— Нічого не можу поради. Завтра тебе запрошують до району, там з тобою побалакають — усе залежить від того.
— Розумію, Василюку, але все ж, як потрібно буде... ти ж сидиш тут, ти маєш досвід у цім.
— Прошу, як я зможу бути корисним...
— Ну спасибі, наперед спасибі. Я тобі більш не перебиватиму, я бачу, що ти ще зайнятий.

Шляпа, пальто, тека, тростинка. М'язи працюють, легені набирають повно, уста ронять якісь слова, а мозок перевернутий, як заглушений віл. Дивно, відкіля береться сила бути спокійним, говорити ці слова.

— До побачення.

Він уже за дверима, навколо глухого коридору. Тепер м'язи на лиці не збрешуть; можна дозволити повікою закритись, та все це тільки на мить... мозок уже починає приходити до пам'яті, уже займаються лихтарики думок... ні, не лихтарики, — пожежі, блискавки... тепер усе ясно. Як притиснена оса, обурення впинається жалом у серце. Обурення, образа, ремствування.

— Мене? Мене, Тимка Башкірова, виключити? Ну, ну подивимось, голуб'ята, побачимо, у чім там річ... Завтра зустрінемось, віч - на - віч... товариші... ну дам я вам, підождіть...

Вулиця? Треба підождати, поки прошмигне кілька автомобілів.

— Катаються тут.

— Ну, правда, в приватнім житті, звичайно, можна до чогось прискіпатися? Прискіпатися? Ні, просто можна сказати, справді... п'ю. Але хто не п'є? І загалом це... хотів би я знати... сам... Та це цього не стосується. Жінки... А для чого ж, власне, вони існують? Звичайно, це невірно, але ж вони самі лізуть. Хм... побут. Чорта з два і... гроші... еге ж, гроші... Але про це ніхто не може знати. Ніхто. Крім Кримцова, але цього не може бути.

Чоло вкривається росою від мук.

— Ні, про це ніхто не знає... коли б про це знали, ні... Про що його питала трійка? Якого року він член партії? з дванадцятого, так з дванадцятого, коли він зарізав пристава Весловського; оборонець добре діяв, — справу перевели з військового суду... П'ять років заслання мав. Далека північ, табір політичних засланих; там уперше бачив наркома, — він читав лекції. Там був Сеєвалд. А де ж тепер Іван Гаврилович? Кажуть, у Ростові. Башкіров незабаром став улюбленцем засланих: він співає, танцює, умілий гармоніста, товариський хлопець, обдурює охорону, найкращий рибалка. Правда, щодо марксизму, слабкуватий. У п'ятнадцятому році, коли „старі“ сперечалися, чи треба соціялістам захищати царську вітчизну — Башкіров записався охотником на фронт. Нарком похвалює, Іван Гаврилович зразу хмуриться, а потім махнув рукою.

— І на фронті придасться більшовик.

Башкіров іде на фронт. Сибірський стрілецький батальйон на Двині проти німців. Башкіров порішив справді добутися царської ласки. Так, про це навряд чи знає хто. І він вислужувався, йому давали один хрест по другім; він уже унтер - офіцер, уже говорять про те, щоб послати його до школи хорунжих. Його, каторжника, убійника, соціяліста, більшовика — до офіцерської школи. Та революція перекреслює все це. Башкіров уже збирає віча, Башкірова обирають. Обирають до батальйонного, сотенного й дивізійного комітетів. І Башкіров показує хто він. Дивізія одмовляється

наступати. Ще задовго до осені дивізія славилась за більшовицьку. Іван Гаврилович попадає до Менську, коли Башкіров виступає на з'їзді армійських депутатів. Це була справді потрібна зустріч. По цім Іван Гаврилович наймає кімнату край міста, а Башкіров живе в готелі. Йі пішли інструкції, вказівки, накази, резолюції... Плiч - о - плiч із більшовицькою дисципліною. По Жовтні фронт розпадається, як рафінад у димучому чаї. В середині вісімнадцятого Башкіров уже командує бригадою на Донському фронті. Які часи!.. Чудовий час! Бригада. Дивізія. Фронт. Дільниця. Коли Червона Армія захопила Омськ, у штабі на допиті побачив його полковник Кримцов:... колишній... молодий, розумний. Кримцов упізнав унтера Башкірова. Кримцов узявся загітувати колчаківських офіцерів в червону армію. Кримцов агітує. Кримцов організує. Кримцов безжалісно видає Осібному Відділові груп у офіцерів, що ладнались до повстання. І Кримцов із Башкіровим були вкупі до кінця фронтів.

Ігор Олександрович „заслужує“ довір'я.

На польськiм фронті командує дивізією і на думку начальства — надзадовільно.

Димом оповиті ці роки. Після фронтів — Москва. Москва трясеться в трясці дискусій. Перед новим поворотом глибоко вдихає повітря в свої легені Республіка, упоравшись із озброєним ворогом. Башкірова демобілізують. Будівнича робота вимагає дужих пліч. У Башкірова їх на косий сажень. Промисловість, сільське господарство, дипломатія. Боротьба з бандитизмом. Торгівля. Великий вибір. Башкіров вибирає.

Торгівля. Живе діло. До серця. Ех, поторгувати!

Димучого казана дискусії накриває залізною покришкою резолюція з'їзду. З'їзд закликає до нових боїв; потрібна більшовицька спритність.

Зацілілі лишки приватного капіталу, приватну, запальну ініціативу використати, як махову силу... тимчасово використати... НЕП. І ось Кримцов. На ньому вже немає армійської шинелі, але під його цивільним пальтом командирський френч без нашивок. Кримцов уже спец. Комерційний радник. Його провели наказом, і зелений френч він заміняє свіжо - пошитим діловим сурдутом. Під крахмальним комірцем вилая шовкова краватка. Які часи! Роки організацій. Сьогодні торгують залізом, а завтра продають партію залежалих саней, а позавтра удадуться до шкіряної частини. Але спеціалізуються, стабілізуються, стандартизуються. Треста затверджено. Тимко Андрієвич Башкіров — голова тресту. Ігор Олександрович Кримцов — ком. директор. І справи закінчились. На другий рік їздили до Австрії, Англії для вдосконалення, із справою до Німеччини і того року на весні Іза Олександрівна Кримцова, струнка, сліпуча, дев'ятнадцятилітня балерина, майбутня кіно-зірка — Башкірова дружина.

Башкіров сів у трамвай. Він порішив усе ж поговорити з Кримцовим. Застав його в пальті. Олена Ігнатівна підганяє чоловіка; вони йдуть із дому.

— Ігоре, я до тебе з дуже серйозною справою.

— Негайно?

— Надзвичайно.

Двері зачиняють. Кримцов запрошує сісти.

— Я тебе слухаю.

— Бачиш, Ігоре (от, знову не так почав) я з тобою хотів би поговорити, бо ж краще пізно, ніж ніколи. Так, про ті суми.

— Не розумію, про що йдеться? Чому так негайно?

— Потім дізнаєшся, вислухай мене, будь ласкав. Ти мені півтора року тому позичив п'ятсот карбованців, коли я залагодив справу з алі-ментами тодішній дружині.

— Так, я тобі позичив.

— І коли я хотів віддати тобі перші п'ятсот карбованців, ти засміявся і замість того, щоб узяти ті п'ятсот карбованців, дав ще триста.

— А, це правда.

— Ну, і потім скільки ти дав мені всього?

— Я не лічив, дорогий Тиме. Ми ж, власне, не чужі й опріч того, тобі останніми роками не ставало парт - максимум, і я пішов тобі назустріч.

— Слухай, я цілком серйозно запитую тебе: де ти взяв ці гроші?

Кримцов кисло усміхнувся.

— Шановний товаришу голова. Я вас розумію. Тебе совість мучить, хочеш порушити свій спокій. Бо-ж я не раз просив тебе не турбуватися про це. Ще раз прошу тебе, будь спокійний, ці гроші... Власне, що тебе так цікавить? Бухгалтерія тресту, наявність скарбниць, наші фінансові взаємовідносини до останньої копійки, розумієш? Ажур. Хоч п'ятнадцять РСІ хай до мене приходять, навіть хотів би цього... А втім, це зайве. Бач, сам усміхаєшся. Ти знаєш, що наш чистий прибуток минулого року виносив два з половиною мільйони, а цього трохи більше.

— А чому, скажи?

— От якраз про це я й хотів завтра з тобою поговорити. З моїх відомостей на наших заготовчих місцях у Середній Азії трава вигоріла, вівці дохнуть, і політично це можна обґрунтувати афганськими розрухами.

— Те, що вівці дохнуть?

— І - го - ре! — почувся примхливий, плаксивий голос із прибічної кімнати.

— Зараз, Лелечко!.. Ну, і потім?

— Ти кажеш, що з нашими фінансовими справами гаразд?

— Нікому й на думку не спаде.

— Ну, то добре.

Кримцов устав, застібнув пальто і, поспішаючи, глянув на зятя.

— Тиме, ти сьогодні якийсь чудний. Ти чомусь збентежений.

— Правда, помітно, що чимся збентежений?

— Так. І дуже.

— Бач, у мене раптом стало погане почуття. Пригадав я про ті гроші й подумав: чи чисті це гроші.

Кримцов гнівно прижмурих свої хитруваті, завжди веселі очі. На його обличчі промайнула болісно - глузлива усмішка, що буває, коли людині наступлять на мозоль і не просять вицабити.

— Дурниці.

— А скажи, Ігоре, будь ласкав, відкіля вони, все ж, беруться?

— Це не дотепно, Тиме. Яке тобі діло? Це лишки Кримцівського майна.

Башкіров тремтів од злоти, але, щоб приховати свою лютість, він посміхався.

Бреше, видно, що бреше, а я граю роллю дурня. Ясно, що нечисті гроші. Крадені, хабарі, відки я знаю? Тим гірше.

— Ну й багато ще лишилося від Кримцівського майна?

— Якраз мільйон, ха - ха!

— Ігоре!

— Ну? Мені тепер немає коли. Чи ти по гроші? Мені це й на думку не спало. Бо я ж цими днями дав тобі чотириста.

— Ігореее! — чувся вже примхливий, сердитий крик.

— Іду. До побачення. До завтра. Коли потрібні гроші...

Башкіров лишився сам у кімнаті. Деякий час він сидів, як побитий, уп'явшись очима в одну точку, а потім все ясніше й ясніше відчував у собі неспокій. Башкіров відчув, що він рішуче один. Страшно - безнадійно один.

Раптом пригадав. На Двинським фронті. В шіснадцятім. У нічній розвідці, навпраз наближались до ворожих шанців. Він спереду. Раптом тріснуло щось сухе й легке, і він втратив ґрунт. У голові миттю: упав у вовчу яму німців. Його щастя було, що повз. Він провалився верхньою частиною тіла, і його багнет застромився в м'яку стіну ями. Це затримало його. Гострі кілки зачепили тільки його шинелю. Він упав у глибоку вузьку яму. На дні по коліна кринична вода. Підвівшись і обмацавши стіни своєї пастки, завмер. Його серце пройняло почуття жаху, мов холодний багнет. Ходити не можна. Бо німці про випадок ще чіпляють до кілків ручну гранату, і тут десь є зрадницький шнур, до якого тільки доторкнись... Башкіров завмер. Пійманий, самотній. Тільки вгорі, здалеку, кріз провалене мостіння ями відно одну зірку. Башкіров стояв по коліна в воді. Але страшніша води, страшніша кілка, липучих стін та гранати була самотність. Вошиві, брудні шанці тепер видалися йому за прийємний затишок. Грубі товариші із сотні, яких він трохи зневажав, — за любих, гарних хлопців.

І так було, поки не зблідло небо. Удосвіта з обох боків розпочався звичайний артилерійний герць. Башкіров був між двома ворожими таборами, самотній, про нього ніхто не знає і ніхто не звертає на нього уваги. Ах, коли б я міг вийти, виплутатись, коли б я міг скинути свої руки на край ями, я б їм показав. Одліз би я назад рачки до своїх, хоч який огонь, через пекло скорострілів, проз водограї гранат, назад до своїх, до своїх. По спині в Башкірова перебіг холод. Один між двома огнями. Самотній, по коліна в бруді, й невідомо, де та бомба, яка щохвилини може розірватись.

Та там ніякої гранати не було: німці забули, дуже надіялись на кілки та те, що глибока яма. І кілки допомогли, саме кілки їй допомогли. Башкіров намотав на них свою шинелю, вліз, поклав упоперек винтовку, і врятували незабуті вправи часів заслання. Видерся. Розвиднилось. Помітили. Розпочали вогонь. Башкіров затаїв дихання — ага ось ліворуч розбитий дім, низовина і далі наші. Почалось полювання. Кулі (як нерозумно пощастило) скрізь дзизчали. Нічого, ще десять ступнів. Ще п'ять. Урятував розруйнований дім. Але німці не пожаліли гранат. Тоді помітили свої. Навіть стали на вал. Махали, кричали, за героя мали.

— Ну, а де я піду тепер?

Гришін сказав, що не така вже й велика трагедія. Ще є вихід, назад до маси. Знову туди, відкіля прийшов у дванадцятім. Може до Нижнього, знову ковалювати, а може бути молотобійцем. Мене, Башкірова?

Його зуби заскрипіли.

Додому.

Удома Башкірова ждала записка. Чужі порожні рядки, вимогливі, образливі слова: „Іза ждала його до сьомої. Бо ж він обітував поїхати з нею до театру, але Башкіров не приїхав. Знову якісь там нерозумні збори. Іза поїхала до театру з графом Котурбинським“.

— Граф.

Башкіров зімняв рукою записку й сердито кинув її через плече. Жмуток ударився об дзеркало. На туалетному столі перекинувся флякон, і рідина сквапно забулькала. Башкіров чув, але не ворухнувся. Йому видалося, що він поводиться нечесно, але флякона він не поставив на своє місце.

— Граф.

Котурбинський, як сказали Башкірову, був безробітним кіно-актором, а одягався, як режисер. До революції, як Башкірову казали, був графом, графське насіння, якого забули тут. Нахаба, що удавав шияхетність. Це була Ізіна вигадка. Вона вимагала від усіх, щоб Котурбинського називали графом.

Прислуга в домі цілком серйозно називає його графом, і були вже скандали через це. Башкіров теж кілька разів, щоб уникнути сцен, жартуючи, називав його графом.

Бр - р - р.

О цій хвилині він ясно відчув увесь фальш свого життя „вдома“, всього побуту. Культ протирадянських анекдотів; непомітний, але все дуже входить у звичку антисемітизм. Потроху увійшло в звичку називати один одного „панамі“, повстати проти цього йому не стало сил, ліквідувати вчасно не знайшов серйозних доводів, виступити рішуче не знайшов у собі належного авторитету серед цих людей.

— Гидко.

Він оцю мавпу називав графом.

Іза пішла з ним до театру, ждала чоловіка до сьомої.

Башкіров подивився. Це був так званий будуар. На софі шовкове укривало було зім'яте. Він відвернув очі. У цій кімнаті усе видалось йому ворожим і обурливим. На стіні висів портрет дружини. В Ізїній усмішці стільки порожнечі, в раменах... Ні, ні. Іза ще майже немовля, її треба виховувати.

Треба було б. Ця думка тепер не заспокоювала його. Башкіров ясно відчув, що це самоомана. Загалом, усе самоомана, все, що він робив останніми роками, цілковита самоомана. Башкіров заспокоївся аж тоді, як уже був на вулиці. Він ішов. Ішов спокійно, не дивлячись ні на що. Автомобіль прошмигнув повз. Башкіров подивився й побачив стомлений профіль наркома. Не вклонився. Хай їде, — сказав сам собі — навіщо він мені. — І сразу розлютився на наркома.

— Так, це в нього я вперше побачив такий панський спосіб життя. Він у моїх очах виправдав дуже багато того, що я.

І, як раптом розлютився, так і пом'якшав. Йому стало соромно.

— Не правда. Це я тільки так виправдуюсь, для них це має зовсім інший зміст. Та його лагідний настрій збив наплив причіпливості, і він негайно зважився. Це сразу зворушило його і ніби вказало шлях. Він поспішив. На розі зустрів машину наркома, що верталася до гаражу.

— Тим краще — промовив він.

Нарком прийняв його з пом'ятим, стомленим лицем. Не запросив до великої кімнати, де Башкіров побачив через одчинені двері великий гурт людей. Він ущипливо подумав:

— Та ба, забув, — сьогодні ж наркомша приймає.

І на цім щиро пожалів наркома, про якого говорили у своїх колах, що він не може дати належної відсічі просторим бажанням своєї дружини.

Сіли в маленькому кабінеті. Служниця принесла вазу з фруктами. Нарком узяв гроно й жадібно почав їсти. „Бідний, він, мабуть, допіру з'їв обід, і я не даю йому спочити.“

— Ну що, мій друже? — запитав нарком, і дуже знайомий усміх зігнав з його обличчя млявість, тільки очі лишилися стомленими.

— Юрію Пилиповичу, любий, у мене біда.

— Що таке? — й швидким порухом, який Башкіров пам'ятає з часів заслання, нарком потер собі носа. Його очі сразу ожили. — Що таке? — перепитав він.

— Мене виключили з партії — сказав Башкіров навмисне тихо.

— Та не може бути! — Нарком покинув виноград, наче він став ки-слим у роті, і на хвилину задумався, довбаючись у своєму носі. Башкіров дивився на нього, й тепер, сказавши про своє горе, відчув полегшення. Подумав. Чому ніхто йому не каже, що це так негарно. Олена Гнатівна

навчила б його. Бо я теж жвакав, відучили. Так, звичайно, дечого мене навчили ці буржуа.

— Ну кажіть зрозуміліше — мовив нарком.

— Я сам не знаю, про що йдеться. Цими днями я ходив до трійки, задавали мені звичайні анкети питання, правда, тільки трохи Сеевалд чіплявся. Ви ж мабуть знаєте Сеевалда.

— А звичайно знаю. Він непохитний...

— У тім то й річ. І оце сьогодні дзвонить до мене один товариш із райкому й тасмо сповіщає, що ніби є ухвала й мене запрошують завтра до райкому, щоб я підставив свою голову.

— Хм... Сеевалд? Зачекайте, друже — край наркомового записника блищить золотом. Нарком підсліпувато проглядає алфавет книжки. Чути суху тріскотню телефонного апарату. Нарком м'яко вимовляє цифри, нашо-рошується, поправляється на ступі.

— Сеевалд... Пізнав стариган? Здрастуй, здрастуй. Був, як же, ухвалили. Та трохи затягся. Я гадаю, що Держплан буде задоволений. Я не з цього приводу... Я з приводу нашого молодого товариша — так, про Башкірова кажу — відкіля знаю? Чув. Та що ти кажеш? Ну, не може бути... Ну... Як? Що ти? І це потвердилось?

— Потвердилось? Що потвердилось? Хотів би я знати, що потвердилось? Мозок Башкірова, як суха солома, взяв у полум'ї обурення; тільки швидко воно гасне. Нарком поклав рурку, обгортається.

— Ну, що каже Сеевалд? — запитує Башкіров: та йому вже все одно, що говорить Сеевалд, все одно.

— Не жарти... вас, мій друже, обвинувачують у бюрократизмі і що в справах тресту ви не брали належної участі, та й ще там дещо...

— І ще що?

— Там ніби є ухвала відносно докладної ревізії; крім того, ви ще до однієї комсомолки якось не по-товариському поставились. І ще, дорогий товаришу, ви протягом цілого року не були на зборах свого осередку...

— З якого я цілих шість місяців пробув закордоном.

— Ну, і що ж? Шість місяців, і то чимало.

— А щодо ревізії — будь ласка, я навіть радий буду. Трест надійний, дає три з половиною мільйони на рік.

— Але кажуть, що міг би дати... десять.

— Десять?

— Ну, а з комсомолкою що там таке?

— Я їй виплачую. Власне кажучи, виплачував, бо дитина вмерла. А щодо десяти, то й не кажіть. Знаєте, Юрку Пилиповичу, афганські події підрізали...

Обличчя наркома зів'яло. Він глянув згаслими очима на Башкірова, який від цього погляду знову відчув у собі холод самотности.

— Ну, а що каже Сеевалд?

— Сеевалд... е-е-е-е. Нічого не каже.

— А ви, Юрку Пилиповичу, що скажете?

— Я, друже мій... це знаєте так несподівано... Дивлюся я на вас... Адже головне це людина, як матеріал... так трапляється... видихаються... обвинувачення не абияке. Ви відірвалися від мас та від партії.

— Ну, а далі що?

— Найголовніше — це завчасно підвести підсумки. По-моєму єдині правильні ліки — назад до маси, де можна відновити втрачені сили.

Башкіров підвівся, обличчя йому посиніло, вхопивтеку із злістю закричав:

— Назад? Знову мене хочете кинути у вовчу яму, коли вже я став нікому непотрібний. Самі стрибайте!

Він кинувся до дверей, у його очах промайнуло здивоване наркомове обличчя. Башкіров грюкнув дверима й бомбою вискочив на сходи. Мозок його ясно усвідомив, що він зробив грубо й несправедливо. Він зрозумів, що помилився, але виплеснутий гнів приємно студив йому розпалене серце. Хотів сісти в трамвай, коли під'їхало гуляще таксі. Мовчки звично сів у машину, шоферові, що обернувся, сказав адресу своєї першої дружини. Коли сказав — відчув, що це сталося мимоволі.

Варя сьогодні вже не раз вставала в його пам'яті, але щоразу він відганяв цю думку. Тепер, коли він вийшов від наркома й відчув болісну самотність — нетерпляче забажалося побачити її.

— Поїду я до неї. Поговорю з нею про все одверто. Вона мене зрозуміє. Адже Варя, крім усього, ще й товариш.

Перед сірим будинком зупинилась машина. Шофер спитав, чи чекати йому.

— Не треба, — озвався Башкіров різко.

Варя була вдома. Дві кімнати (перша більша, а друга маленька, напівтемна) яскраво нагадали йому ті роки, після війни, які він жив у них. Трохи голі стіни, з „дрібнобуржуазними“ шпалерами, чисті і прості постелі, стіл, дешеві портрети, але світло й чистота. Потерта машина до щиття біля вікна.

Варя зустріла так спокійно, ніби чекала. У чорних очіках маленької жінки світилося замішання й прихована радість.

— Тимоше, Тимку Андрієвичу, яким вітром вас сюди занесло?

— Ти одна Варю?

— Ні, в маленькій Володя вчиться.

Поки Тимко Андрієвич скидав пальто, Варя взяла теку й поставила тростину біля вмивальника. Тимко Андрієвич, роздягаючись, знов почув пахощі. Чомусь пригадав, що Володі вже сімнадцять років, і тільки рік ще доведеться виплачувати аліменти. Адже Володя ще тоді народився, тринадцятого. Варя хотіла виїхати до чоловіка на заслання і в Володді затримали роди.

— Ну, що скажеш? — спитала Варя, коли сіли.

Тимко Андрієвич зручно всівся, розставив ноги й по-домашньому одкинувся на спинку дивана, так, що диван затріщав. Глянув на дружину. Він добре знав, що Варя від нього не відвернеться. Він добре знав, що ця невеличка чорнява жінка, яка цілий день працює біля станка, яка — комуністичний актив, яку втретє обирають до ради і яка вже другий рік член районного комітету партії, ця жінка вірна йому, мов собака й, коли він наперекір тому, що залишив її, коли сходила його зірка, наперекір тому, що він вочевидьки жив із іншими жінками, так, наперекір всьому, всьому, — коли він тільки пальцем поманить її, вона стане поруч із ним, обійме його своїми дитячими короткими руками, пригорне до нього розумну, але покірливу голову, погладить його своїми пілорованими од роботи ствердими долонями. І хоч вона й ревно кохає свого сина, Володю, так, як Володя ненавидить свого батька, як доведеться вибирати, вона стане поруч із чоловіком, із своїм колишнім чоловіком Тимком Андрієвичем. Ось чому, коли Башкіров глянув на свою колишню дружину, то почав усміхатися. Він знав, що те, що він хоче тепер сказати, ніяк не пасує до його усмішки, і все ж він усміхався. Він усміхався широко, самозадоволено, і Варя почала моргати; очі неспокійно забігали.

— Ну, що хочеш сказати, Тимку?

Башкіров перемиг криві усмішки, поповажнішав і тихо, щоб не чути було в прибічну кімнату, сказав:

— Кепські справи, Варю. Мене викинули з партії.

На хвилину стало тихо. Потім цілком несподівано замість того, щоб висловити співчутливе здивування, Варя спокійно сказала:

— Я цього сподівалась.

— Сподівалась?

— Так, сподівалась. І знаєш, — сказала вона, просто глянувши чоловікові в обличчя: — я гадала, що це колинебудь трапиться.

Башкіров здивувався. Здивувався тому, що він не спалахнув, не обурився, а, навпаки, — він спокійний, і якесь об'єктивне зацікавлення примушує його говорити.

— А чому ж на це сподівалась, скажи, будь ласка?

— А - а, Тимку, ти так говориш, наче не знаєш, — і в чорних очах промайнула неприязнь.

— Припустімо, що не знаю.

І в той час промайнуло в голові: справді не знаю.

— Припустімо, що я так засліплений, того дійшов, що нічого не бачу.

— Ти жартуєш?

— Ні, цілком серйозно.

— Тоді я можу тобі сказати. Я скажу свій погляд. Тобі відомо, що я досить тебе знаю.

— Цьому правда (і Башкіров почуває, що це справді так).

— Ну, то слухай. — І Варя, поправляючи край настільника, підводить обличчя, на якому Башкіров помічає діловий, трохи ворожий вигляд, якого ніколи не бачив. — Я можу тобі сказати, коли ти так хочеш.

— Дуже цікаво.

— Так, поперше ти п'єш, так?

— П'ю. Ну?

— П'єш часто й чимало. З чужими людьми, з чужим елементом, з людьми, яких ти вперше бачиш. І почав знов гуляти в карти.

— А це ж ти звідкіля знаєш?

— Правда, чи не правда?

— Гуляю іноді на дрібні.

— Так, вірно, гуляєш. На дрібні. Одного разу програв чотириста карбованців. Шуряк тебе врятував, правда цьому?

— Правда, ну?

— Сім раз дружився за останні п'ять років.

— Що, може заздриш?

— А про партію нічого не знаєш. Відірвався від своїх робітників, навіть не знаєш, як вони живуть, як працюють, чим дихають на твоїх фабриках, складах та промислах. Поважність свою все ще показуєш у грубо-щах, самозадоволенні. Не працюєш.

— Чекай. Ти говориш — не працюю?

— Так, не працюєш. Підписуєш, штампуюєш папери. Ти — штампуюче - відповідальний комуніст. Підписуєш і не знаєш, що на папері, а про трест і уявлення не маєш. Витіснив тебе з твого місця твій шуряк, Кримцов.

— Бачу, що ти гаразд інформована.

— Знаю дещо. І знаю те, що це ще не все.

— Не все?

— Ну, звичайно, не все. Це тільки зовнішня, видима частина, а що всередині, я тільки припускаю.

Башкіров почуває, як підіймається, як повстає в ньому лють. Але прибилася в голову нова думка.

— Варю, скажи, будь ласка, чи не ти подала заяву на мене до контрольної комісії?

Павза...

— Я.

— Ти?

І Башкіров підіймає кулака, який не раз вже побував на Вариній спині та плечах. Та в цей момент відкриваються двері і входить його син — Володя — високий, стрункий, плечистий і смуглявий. Кулаки звисають. Юнгштурм на ньому, мов мундир на гвардейцеві.

— Не руш. Не руш її.

— От бачиш, — і захисник з'явився — всміхнувся Башкіров.

— Саме час, — тихо, але ущипливо промовила Варя.

— Заяву не вона писала, а я писав; вона тільки виправила — сказав Володя.

— Одно слово — обоє.

— Ні, я кажу, що я один. І характерно, що ти, сидючи в своєму тресті, не знав, що я протягом місяця керував у тебе роботою легкої кавалерії.

— Як же ти потрапив туди?

— Дуже просто. Ваші хлопці нічого не вміли робити. З комсомольцями розправлялися, повикидали їх, і мене райком послав на підмогу. Останнім часом разом звільнили двох комсомольців.

— Про цих двох є ухвала осередку. Бузили.

— А ти чув? Аджеж твій осередок стверджує все, що ти наказуєш. Сковорцов твій деньщик. Секретар осередку, ха-ха! Наказано зверху, що мовляв усе гаразд, а хлопці відчували, що ні, ну й почали їх викидати. Адже весь осередок Кримцов тримає в своїх руках.

— Кримцов?

— Еге ж! Сковорцов визнав це, коли його притиснули до стіни.

— Сковорцов?

— Точнісінько так. Кримцов цар і бог у тресті, а ти тільки тінь його. І поки я добився, щоб нас допущено до бухгалтерських книг, пройшло три тижні. Уже мало до тебе не прийшов. Ну, а все таки твої не провели дурно ці три тижні. Нам стало відомо, що рахівницький апарат працює ночами, а от цікаво знати, за цей час чи виплатив ти за позачергову нічну роботу?

— Не пам'ятаю.

— Нам відомо, що ні. Ось які у тебе вірні бухгалтері. Дурнісінько працюють ночами.

Перед Башкіровим розривалися ворожі набої правди й він, що кілька хвилин тому ладний був задавити всіх ведмежим гнівом, сидів, мов спійманий заяць.

— Значить, так стоїть справа?

— Так, — сказав син.

— Одно слово, ти, ти свого батька... — сказав Башкіров з усмішкою.

— У цих питаннях не існує сімейних взаємовідносин, — сердито відповів Володя.

— Так, так...

Варя подала знак. Володя холодно поглянув на батька і вийшов до своєї кімнати, але дверей не причинив як слід.

Варя тихо поралась. Тихо ходила сюди й туди по кімнаті, і раптом на столі з'явився чайник, три шклянки, цукор, замішані на молоці сухарі і ще щось. Усе це зробилося в глибокій тиші. Ніхто не говорив ані слова. Тимко Андрієвич сидів на дзиглику, спустивши голову. З лутки важко стрибнув кіт.

— Воркіт?

— Так, Воркіт. Не пізнає вже тебе. Мабуть рідко буваєш у нас.

Стало ще тихше. Варя поналивала чаю. М'який дзвін посуду заспокоїв Башкірова.

— Поза партією я не можу уявити свого життя, — сказав він, наче до себе.

— Ти повинен зрозуміти, Тимку, ти втратив довіря партії.

— Чому я втратив довіря партії? — спалахнув він ураз і в голосі йому знов почулась образа.

— Адже виключили, кажеш?

— Виключили. Але це ще можна оскаржити. І я оскаржу. І мені дімуть віри там, де мене знають. Ще завтра говоритимемо. Це ще не факт.

— Навряд, — озвалася Варя.

Башкіров цього не чув. Він прислухався до гучних ратівничих доводів у своїх думках.

— Я, Башкіров, не нуль. Що таке? Хіба я вчора прийшов до партії? Сьогодні ранком зомною по - приятельському розмовляли члени ЦК, а на завтра якась там трійка говорить мені геть. Та це ж... Мій авторитет, так іменно, мій авторитет підсумовано тяжкими довгими роками.

Але тут Башкіров відчув, що його думки стають сліпим набоем і гублять ґрунт:

— Що ти говориш? — спитав він, обертаючись до жінки.

— Попий чайку, Тимку.

Башкіров потягнувся до чаю. Із шклянки вдарив знайомий, якого ніде не чув, крім цього дому, дух чаю. Башкіров знав, чому це так. Він пригадав, що Варя додає до чаю якесь засушене листя, таємницю якого вона привезла ще з села. Чай був гарячий і він вилив на мисочку, з якої пив з давньою охотою. Якось непомітно тихо підсів до столу Володя. Башкіров не дивився на нього, розмовляючи з Варєю.

— Ну припустімо, що так. Ну що трапилось, власне кажучи. Припустімо, що дещо я прогавив, що дав цьому Кримцову справді трохи волі, але чорт візьми, адже це кінець - кінцем не таке уже й велике злочинство. Що ж, мені забажалося трохи відпочити. Був час, коли ми страждали: висилка, в'язниця, пекло революції, фронтів. А тепер тихо. Мусить же бути такий час, коли людині можна трохи й відпочити, коли вона має право на життя. Нащо ж живемо?

Погляд Башкірова зустрівся з тманим блиском обручки на руці і він раптом ясно відчув, що він у своєму дорогому закордонному костюмі, з золотими шпоньками та шовковою краваткою, тут зовсім чужий. Слова, які тільки що пролунали, спантеличили його. Він ще ніколи не відчував так ясно, що так піддався впливу Кримцова. Адже ця формульовка — його теорія життя.

— Устрялов дуже зрадив би, коли б особисто зазнався з тобою — несподівано сказав Володя.

— Хто такий?

— Устрялов, це зміновіховський професор, він же створив цю теорію, яку ти практично втілюєш у життя.

Башкіров дуже почервонів від чола до шиї, але враз отямився і останнім зусиллям волі, стримуючи гнів, напівжартовливо відказав:

— Зубате щеня. Хе - хе.

— А в тебе гарненька платформочка — сказав Володя, без ніякого замішання, — „відпочити“, „взяти від життя“, гарненький смак — хіба можна тепер відпочивати? Тепер і взагалі партійній людині „брати од життя“, я навіть не знаю як назвати цю епікурейську філософію. Ну, стомитися можна, це я розумію, але ж стомлений, виснажений більшовик бере собі відпустку, як хворий, і чесно здає діла. А ти кому здав діла? Кримцову? Хіба ж ти від нього одержав?

Хлопець говорив тихо, боляче, не глузуючи. Башкірову замерзали думки. Варя дивилася то на чоловіка, то на сина. Башкіров уже випив свій чай, вона налила ще, поставила перед ним і, коли Володя скінчив, сказала:

— Так, так.

Башкіров не доторкнувся до другої склянки, підвівся, надів пальто. Застібаючись, затримався на хвилину, подумав, час уже віддати аліменти за наступний місяць, але в той же момент він згадав, що гроші у його кишені не з утримання і не наважився віддати їх дружині.

З сином він не попрощався за руку, але коли був уже біля дверей, через жінчине плече, кинув йому:

— А ти так не захоплюйся. Буквально не розумій моїх слів. Тобі, синку, бракує фантазії.

Хлопець щось йому відповів, та Башкіров не почув через рипіння дверей.

А тим часом, поки він був у своїй сім'ї, на вулиці знявся вітер. Над ворітьми розлютовано гойдалася шевцева вивіска. Вітер ніс звідкілясь пах вугільного диму, який слався вулицею. Башкіров сів у трамвай і поїхав додому. У передпокої вішалка вся була завішана пальтами. З кімнати чулися чоловічі й жіночі голоси. Двері відчинила служниця. Башкіров спитав:

— Які гості?

Служниця відповіла:

— Наші все знайомі...

— Але все ж хто?

— Ігор Олександрович...

— А Кримцов тут? Ось що, люба, ви пройдіть і непомітно вишліть його сюди, та нікому не кажіть, що я тут.

Тимко Андрієвич прокрався до своєї кімнати, швидко зняв пальто, кинув на дзиглик, туди ж кинув теку, капелюх і тростину.

Замість Кримцова прийшла Іза.

Жінка була напівгола, свіжа, від неї віяло пахощами, спіртом та тютюном.

— Що таке Ізо? Ви палите? — спитав Башкіров.

— Ні, ми з графом пили брудершафт. Ну й поцілувалися, тому й пахне може тютюном.

Башкіров мимоволі витер кулаком губи, на яких був смак жіночого поцілунку. М'яко з усмішкою (щоб знов не вдати з себе мужика) попрохав:

— Будьте ласкаві, зашліть свого брата до мене.

Жінка на хвилину зупинилася. Башкіров знав, що вона щось таке скаже, що вона повернеться й буде гніватися:

— Безсовісний, цілий день не бачу і навіть не поцілує, як слід.

Та Іза нічого не сказала, тільки чудно якось верескливо захихотала. Башкіров аж тепер помітив, що вона п'яна. Він бачив перед собою сліпуче-білі рамена, молодий гарний залім спини; коротка вузька сукня вище колін оголювала їй ноги, показуючи всю еротичність ліній. Усе це підкреслювалося гладкістю шовкових панчів та липучою, мов павутиння, тонкістю білизни. Башкіров одвернувся. Іза сховалась за двері. Але Тимко Андрієвич тоді ж відчув неспокій. Огида, що на хвилину була з'явилася, викликана п'яним виглядом дружини, катастрофічно танула. Він відчував, як кров приливає йому до голови, як закрутив його вир бажання. Він метнувся, підскочив до дверей, щоб покликати знов дружину, щоб скусати, підограти під себе це молоде, міцне, повнокровне тіло. Та дружини вже не було в коридорі. Двері їдальні відчинилися, полились го-

лоси. Башкіров провів рукою по чолі. Він хотів заспокоїтись, хотів засоромити себе, раптом йому забажалося холодної води, у роті пересохло. І ніби вертаючись до первісної думки, підійшов до писемного столу, відчинив скриньку, вийняв револьвер і сховав у задній кишені штанів. Та як тільки важкий револьвер опинився у нього в кишені, він зрозумів, що це зовсім не потрібне і дуже незручно. Він хотів покласти зброю на місце, та в цей час увійшов Кримцов.

— Ну, що таке? Де це ти пропадаєш? Граф таких анекдотів знає, що я ніколи й не чув. — Цікаво, де такі дотепні анекдоти вигадують?

— Ігоре, мені треба з тобою серйозно поговорити.

— Ну? Вдруге вже сьогодні?

У Башкірова мало не зірвалися з язика відверті слова, стримав себе, подумав: „ні, про це потім“.

— Скажи, будь ласка, я все ж хотів би з'ясувати відносно цих сум. Скільки я тобі винен?

— Я не знаю, що з тобою — сказав Кримцов, випустивши струмок цигаркового диму. Я не робив ніяких записів для прокуратури, можу тебе в цьому запевнити, ха - ха! Знаєш що, давай краще зробимо діло. Я хочу тебе зазнайомити...

— З ким?

— Та пам'ятаєш, я говорив тобі про Алі - Ширумбаєва. Знаменита людина. Він нам таке запропонував.

— Про що йде мова?

— Пам'ятаєш, нещодавно наше хівінське представництво скаржилося, що південний сушільний завод дає лише втрати, й немає ніякого резону з ним морочитися надалі. Пам'ятаєш, ми написали доповідну записку про ліквідацію цього заводу до збудування великого, якого передбачено за планом підприємства.

Брехня, брехня — стукало у Башкірова в мозку. Ні одного слова правди. Стривай, лишень, я тебе зловлю.

— Алі - Ширумбаєв тамтешня людина, сам має кілька промислів, правда, дрібних, дуже гарно знайомий з місцевими обставинами й хоче найняти собі цей завод, і ми з нього здеремо не менше, ніж цей завод за весь час дав збитків. Причём, ми обов'язуємо Ширумбаєва усю свою продукцію продавати нам по сталій риночній ціні.

— Ну, а він як?

— Кокетує, правда, та, я гадаю, нам немає чого затягувати переговори і треба підписати договір.

— Розумію.

— Одно слово, є твоя санкція?

— Авжеж, тільки дозволь мені кілька слів. Я, припустимо, санкціоную цей договір. Ширумбаєв бере на себе утратний державний завод і за це платить державі великі гроші. Одно слово, він приймає на себе подвійні втрати. Який же чудак отой Ширумбаєв!

— Чудна розмова. Ти турбуєшся про справи Ширумбаєва? Він же усім відома особа Середньої Азії.

— Ти хочеш сказати, усім відома приватна особа.

— Це так.

— А звідкіля ти знаєш Ширумбаєва?

— Мені дивно, що ти його не знаєш. Ми ж уже три роки, як у ділових відносинах з ним. Він нам продає більшу частину своїх заготівель.

— Ну, а решту де діває?

— Аджеж московська контора Певзнера теж мусить жити з чогось. І ось саме тепер ми можемо прищипнути Певзнера.

— Одно слово Ширумбаєв стає нашим васалом. Чи не будеш ласкавий розшифрувати мені, який у нього розрахунок?

— Це його таємниця.

— Дозволь мені, я розшифрую тобі цю таємницю. Уся справа в тім, що ми віддаємо робітників нашого заводу в неволю до цього східнього купця, ось і його весь розрахунок.

— Це можливо. Це тільки показує, що Ширумбаєв життєздатний.

— Ось чому я й не дам санкції на цей договір.

— Ні?

— Ні.

Це для Кримцова було цілком несподіване. Уже два роки він робив у тресті все, що хотів. Два роки він диктував Башкірову м'яко, хитро й розумно, часом досить щиро, і вперше він зіткнувся з ним.

— Одно слово, ти виявляєш недовір'я до мене?

— Так.

— На це ти не маєш права. Я кінець-кінцем комерційний директор тресту.

— Це нічого не значить...

— Тиме, я нічого не розумію. У тебе поганий настрій, у тебе якась неприємність. Яке мені діло до цього? Яке діло до цього нашому трестові? Яке діло нашому трестові, що азіат Ширумбаєв вискуватиме своїх азіатів.

— Ти так гадаєш?

— Звичайно. Ми ж комерційна установа, а не благодійне товариство.

— Але ти забуваєш, що ми радянська установа.

— Я цього не забуваю і коли хочеш знати, я цей договір уже підписав, сьогодні його мені вернули з нотаріальної контори.

— Ти підписав замість мене?

— Еге ж.

Рука Башкірова вхопилася за револьвера і його тремтячі пальці шукали на ньому ту кострубату точку, що відчиняє ворота до смерті. Мозок йому з шумом залила кров. Тимко Андрієвич упав у крісло; його наче хто вдарив по голові. Він ураз ясно побачив себе, свою безпорадність, своє отуманіння, побачив межі, яких він дійшов. Він ясно усвідомив, що питання життя, революції, будівництва, питання повсякденної боротьби, мов далекі, чужі світи, закружляли навколо нього, і він, мертвий і чужий, одлетів від них на недосяжну далечінь.

— Значить, така справа — сказав він ледве чуто.

І відчув потребу зловити та виявити цю людину. Він підвів голову й просто глянув Кримцову в вічі.

— Скажи мені, будь ласка, тільки не бреш. Скажи мені відверто, все одно для мене ясно це, скільки ти дістанеш від азіата?

Кримцов на хвилину отетерів. Та, побачивши на обличчі Башкірова неприховане хвилювання і неспокій, порішив, що момент слушний, щоб одверто сказати, рот йому скривився в цинічну усмішку й він промовив:

— Чверть.

— А що це значить чверть?

— Чверть чистого прибутку від операції.

— Скільки це буде на карбованці?

— Так, приблизно... я ще не полічив, тисячок тридцять п'ять.

— Протягом року?

— Ні, тепер вже залишилося тільки десять місяців.

Кримцов за цей час спустив ехидно-задерливого тону і, видимо, схвилювавшись, почав із щирістю:

— Бач, я гадаю, що вам із Ізою потрібно поїхати до Парижу. Вона цього конче вимагає. Я на це відкладу десяток, потрібно дещо купити.

— Десять. Хм. Тільки десять?
— Але ж і вдома потрібні гроші.
— Ну, а ще від кого ти одержуєш гроші?
— Як бачиш, ми Певзнеру даємо жити.
— Ай, ти від певзнерів береш гроші. — Адже ти їх не любиш?
— Буває так, що людина примушена поступатись своїми смаками у таких справах.

Розмова застигла на павзі. Кримцову це здалося неприємним. Швидко заговорив.

— Ти зо мною, бувало, суперечаєшся, а в душі сам визнаєш: — треба думати про завтра. Я це зроблю для нас усіх. От бачиш, ти тепер усе знаєш. Я не хотів з тобою про це говорити, але ти був упертий і допитливий.

Від дужого удару відчинилися двері. Увійшли Іза та граф. Із за спини графа показалося товсте смугляве обличчя з маленькими, трохи косими азіатськими очима.

— Ігоре. Кинь його. Йди. Граф ще одного розповів. Чудесно. Потім, обернувшись до чоловіка, призикувало додала: „Тиме, ти поводиш себе гідко“.

Башкіров дав знак шурякові і той вивів компанію. Тимко Андрієвич висунув середню скриньку писемного столу, вийняв звідти пачку білого паперу, сунув його до теки. Надів пальто й потягнувся за капелюхом. Відчинилися двері і увійшов Кримцов.

— Тиме, ти де? Я не розумію, в чім річ? Говори. Що трапилося?

— Нічого, сказав Башкіров — абсолютно.

— Ти куди збираєшся? — спитав заспокоєний Кримцов.

— У діловому клубі призначив зустріч о дванадцятій.

Башкіров пройшов коридором, з кімнати було чути гру на роялі, та плаксивий вібруючий звук флексофону. Коли причинив за собою високі парадні двері, враз стало всюди тихо, ясно й визначено. На вулиці допіру вщух дощ, пішход був мокрий і блищав.

Коли Башкіров увійшов до вестибюлю готелю, знайомий черговий підійшов до нього й тихо сказав:

— На третьому поверсі є гарний номер.

— Не треба. Я сам. Дайте гарну кімнату й надішліть чорнило та ручку.

— За сім карбованців. На другому поверсі.

Башкіров оддав червінця і взяв ключа.

У кімнаті стояло сухе повітря готелю, але була тиша й почувалася самотність.

Самотність і тиша.

Башкіров, стараючись не шуміти, зняв пальто й звично оглянув себе. Зачекав, поки коридорний постановив чорнило й ручку, засвітив настільну лампу й сів за стіл. Чорнило було надто водяве, він помішав пером — трохи стало чорніше, та на першому ж рядку сталася неприємність: разом із пером він витяг здохлу муху, забруднив папір. Спокійно відсунув каламар та перо, відклав зіпсований аркуш, дістав самописне перо. З перших же рядків товсте перо викликало неприязнь, та за кілька хвилин він годі вже звертати увагу на це, й писав. Спочатку зупинявся, замислювався, та вже наприкінці першої сторінки почав писати плавко: полилися слова, мов вода через розкритий опуст. Іноді колола холодна свідомість:

Ну, що я роблю, адже я топлю себе, я палю усі кораблі. Але в такі моменти він неначе гримав на себе: Немає пролазок, нічого крутити, немає Устрялова, пиши, Башкіров. Пиши просто, ясно й без жалю. Адже ти ворог, Башкіров. Ті гроші на твоїх товаришах наживають Ширумбаєв, Певзнер та Кримцов. Ти став за їхнього спільника і, що найгірше, давав себе

оплутувати їхніми теоріями про смаки життя, про відпочинок. Ти вважаєш, що прийшов до партії не сьогодні, й забув, що поруч із тобою сидить випадково недобитий білогвардієць. Клясове чуття твоє притупилося, ти навчився зав'язувати краватку, та забув про головне. Проспав усі останні бої, ти тільки топтався в лавах і ніразу не випалив із своєї винтовки. Гірше, чорт візьми, гірше! Набої свої покидав. Ти всунув свою руку до довіреної каси, обікрав нещасну країну, яка тільки спинається на ноги, яка взялася за такі величезні завдання, верхівель яких, признайся, ти не можеш досягнути своїм зором. Крав. Дунив. Розпутничав. Розтрачував, мов буржуйський синок, який викрадає гроші з батьківської каси для своєї полюбовниці. Матір свою обікрав, партію, яка тепер дає тобі стусана в зад, бо вона сувора матір. Та ти ж це знаєш.

Під останнім рядком восьми густо написаних сторінок він підписав своє прізвище. Витяг парт - книжку, склав папір учетверо, і все це поклав у великий трестівський конверт.

Коли все було готове, він обережно загвинтив самописне перо і почув у собі м'яку, спокійну втому. Позіхнув. А коли розібрався, згадав, сунув босі ноги в черевики, підступив до дверей, дістав з другого боку ключа й замкнув із середини. Тільки доторкнувся до подушки головою й заснув. Заснув глибоко, без снів, але після першого сна почали мучити примари, які то обривалися, то знов тяглися, вперто повторюючись. Кілька разів прокидався, почував задушливо-сухе хатнє повітря; пересихало в горлі, пив теплу воду з карафи.

Перед світом заснув і розбудив його шум центра, що вже оживав. Уже одягався, коли постукалися. Він підійшов до дверей і, не спитавши, відчинив. Увійшов Кримцов.

— Чого це ти так рано? Котра година?

— Пів до дев'ятої. — Кримцов причинив двері, скинув пальто й сів.

— Звідкіля ти дізнався, що я тут? І враз зрозумів, що даремно спитав: вони не раз гуляли тут із ним до ранку. Цю думку підтверджувало мовчання Кримцова, що зітхнув.

— Годину тому мені дзвонила Іза. О сьомій ранку по тебе прийшли.

— Звідкіля?

— З Геде, звичайно.

— Ну?

— Досить. Ти вже вчора знав усе і тому нервував, тому й вийшов з дому. Це гарно, це розумно. Але в твоїм помешканні, звичайно, засідка. Ізі пошастило подзвонити з будуару.

— З будуару?

— Ну да, туди не ставили нікого з увічливості.

— Зайва увічливість — подумав Башкіров, але голосно промовив:

— Бач, як хитро. Я на таке не ждав від Ізи.

— У чім справа, ти не знаєш?

— Звичайно, знаю. Мене вчора виключили з партії, і, як видно, справі дано ще й інший поворот.

— Чи не донос?

— Не знаю.

— Ну і що ж ти маєш робити?

— Я, звичайно, хочу захищатися.

— Це трохи простосердо. Ти ж знаєш приклади.

— Ну, а ти якої думки?

— Я б на твоєму місці не принижувавсь перед ними. Адже ти знаєш, що вони з тобою не цяцкатиються. Я вважав би питання вичерпаним і повернувся до них спиною.

Башкіров і раніше чув, як говорить Кримцов, але тепер уперше різало йому слух оце „вони“, „Іх“, „перед ними“.

— Ну, як же бути?

— Тиме. Бач, я людина обережна, цього треба сподіватися кожному з нас, кому раніше, кому пізніше. Ось паспорт, а в цьому суверткові сума. Гарна сума. Половина радянськими знаками, половина доларами. Ідь до Тифлісу, я напишу листа до Батуму. Другу половину грошей одержиш у Константинополі.

— Скільки тут?

— Вісім.

— Ну а потім?

— Через два місяці Іза поїде слідом за тобою.

— Гаразд.

— От бачиш.

— Ну, давай швидше. На яке прізвище паспорт?

— Герберт Сетензон.

— А це що таке?

— Ти естонець, гарно розумієш по - руському, їдеш через Москву до Туреччини, комерсант.

— Дуже гарно.

— Ну гаразд. Бери. Але знаєш що? Було б гарно, як би ти дачним потягом проїхав до Дальньої станції.

— Гаразд, гаразд. Сам не маленький. Будь спокійний, знаю, що робити.

— Ну до побачення, Тиме!

— До поб... А сам ти скоро їдеш?

— Залежить від...

— Ну йди, йди.

Двері зачинилися. Башкіров швидко одягся. Він зиркнув у паспорт. Там красувалася його фотографія, зроблена трестом для закордонних поїздки.

Як видно, в нього добрі зв'язки. Так рано і все готове. Радянські гроші були великими червінцями, долари — сотнями. Кинув теку.

Усе тепер як слід — сказав він свою улюблену фразу. Вийшов у коридор. Бадьорими упевненими ступнями пройшов вузькою стежкою. Пах їжі з першого поверху зупинив його. Він завернув до їдальні. Тут люду було небагато. За одним столом сиділо троє чужоземців і їли померанці. Він попросив кислого молока, посипав цукром і з'їв. Біля каси взяв кілька померанців. Вийшов. На вулиці пав густий ранковий осінній туман. Застебнув пальто, одкотив коміра й перейшов на другий бік вулиці до трамвайної зупинки. Трамвай швидко йшли один по одному. Він сів на номер, що йшов до вокзалу. Кондукторка, даючи решту, сказала:

— Дійсний до вокзалів.

— Дякую, я знаю.

Трамвай минув Свердловський майдан і стиха піднявся Театральним проїздом. Коли вагон зрівнявся з Хінською стіною, на повороті Башкіров зстрибнув. Він озирнувся навкруги й не вгледів того, кого шукав. Заспокоєний повернувся, нашвидку перейшов майдан, увійшов до будинку комендатури і в одно з віконць подав свого документа.

ВАЛЕРІАН ПОЛІЩУК

ТВОРЧИЙ МЕНТ

Розтворено живу, як запашний полинь,
Коли заковано дзвенить степами спека.
Мені просторо. Марю в синій день,
Мов клекотить літаючи лелека,
Мов тиха пісня лине іздалека,
В ту саму ясну, степовую синь.
Тоді до мене
Приласкується творчий мент.
Я кидаю йому одчепно забавками
Багаті образи незміряним безладдям,
Та звукові метафори, мов тафлі скла
І хитаві ритми.
Ось вони скачуть, стикаються борнею,
Барвисто розгортаються хвостами павиців,
Вбиваються у пам'ять
Гвіздками костяними
М'ясних і ситих червів,
Одштовхуються пружними молекулами газу,
Налітають з гамором одразу,
Двигтять і думать не дають...
Тоді мене підводить творча лють,
Я одчиняю фантазійні шлюзи —
І всі вони, як удавані друзі
Розбіглися — мов цапнула мене біда.
Назустріч їм польотом хижим
Ще образи нові летять:
Контрастні, всякі: оксамитно - ніжні,
Як ельфи легкі і тяжкі мов крижні —
Розкидані по мареву на край стремлять,
А тут моя увага влучно й льотко
Їх чорним олівцем стріля.
Приміром образи:
Гроза погрімує із - за хребта
Тяжким, могутнім тарахтьолом,
Вимахує звідтіль платком вогнистим
Блискавок.
Інший образ:
Моторовий човен
Ставить сходи хвиль,
Щоб вилізти по них на обрій...
Ще образи:
Вода з закрученого крана
Оскомою в зубах сичить.
.....

Янтарне течиво освітлення
Спливає з боків хвиль
.....
Іней сухий на смак,
Немов цукрова пудра.
.....
Чорний лід роялю
Сміється конячими зубами.
.....
Коральовий червяк
У медовій сочистості розламаной сливи.
.....
Пропелер вінчиком бринить.
.....
Переливається на край погнутих хвиль
Масткая, золота олива сонця...
І далі й далі — інші впливають
В своїм крескім і невгомоннім граї,
Летять і бурю в'ють,
Мов ластовині зграї
Над осіннім морем...
Тоді з них кращі я
Митьоминучо вибираю,
Арканю логікою мислі,
Обрізую їм патли нечесані й нечисті,
Даю їм напрямок і ціль —
І вже несуть багатства звідусіль
Мої крилаті друзі завзято - стислі,
Запряжено везуть
Ідею величаву,
А я друкую це —
Збираю гроші й славу.
Бувають, звісно, й інші творчі пляни,
Коли навальна думка зав'язує сюжет,
Щоб той кістяк обріс звуковим мясом...
Про це я напишу
Вам якось іншим разом.

І. ІХ. 1929
Геленджик

В. МИСИК

ОЛЕНЬ

Чую, чую — крізь дим і дзелень,
крізь гудіння землі невинне, —
мов блакитний рогаль - олень
у вітрах понад нами гине.

Здрастуй, здрастуй, моя маро, —
знов од радості я холоду:
з копитів твоїх у Дніпро
ще стікає вода Юкону.

Одкидаючи бистру тінь,
навіваючи дим тривоги,
струнко ти несеш в далечінь
свої чорні високі роги.

Скинь на землю дзвінкий свій ріг —
там, де стелеться мла прозора,
я гукнув би у шир доріг
диким голосом тореодора.

Я гукнув би у млу доріг,
щоб луна розтеклася всюди,
щоб, здрігнувшись, твій дикий біг
у дощах помітили люди!

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

НАС КЛИЧУТЬ ГУДКИ

Із записок революціонерки 90-их років

I

— А ми вас самі й одпровадимо... не треба вам ні батьюшчиних коней, ні чванькуватого фурмана Антона прохати. Ми вас вирядимо й проведемо на залізницю.

Це мої зібралися школярі та батьки їхні в - останнє на читанку.

— Ото нам тільки без вас якось не той...

— Треба ж „ім" відпочити від нас. На те й празник. Поїдуть, дома порадуються, побачать світу та й знов до нас темних.

— Я й вам привезу того світу трохи. Книжок привезу.

Мені якось соромно, якось ніяково: їду я, а вони лишуються серед снігів, приспані темрявою довгих, безпросвітних ночей.

— Ще й розкажете нам, далеким, яково там серед робочого люду у Києві. У нас тут такий утиск, такий утиск. А ти мовчи... роби та мовчи, бо жінка, діти, голодні роти.

На завтра надвечір спаковано вже все. Я прощаюся з тим натовпом, що знов аж наче стіни розсовує у школі.

— Та що прощатися... ще рано. Попрощаємося на колії.

Ніколи в житті дальшому не злітали не мене такі почування, як того холодного морозного вечора. П'ятнадцять років згодом, улітку 1917 р. виряжали мене з глухого повітого містечка, де я викладала на тимчасових курсах з українознавства, слухачі - вчителі. Гарні, палкі промови, обов'язкові фотографії, квіти, багато квітів... так багато, що серед публіки виникали здогади про весільну подорож... Але такого зворушення, такого незнаного болю розлуки, коли й плакати й сміятися хочеться, стискаючи шорсткі, рапаті, мозольні руки дядьків та молодичь, обіймаючи поглядом засмучених школярів, коли мов огнем пече тобі все нутро від нестриманих хвиль щирої, гарячої приязні, — такого зворушення я не зазнала більше в житті.

— Та чого там рюмати?! вони ж прийдуть, не на віки ж це...

— Та нам празник не празник буде самим.

— Тепер, як ми звикли, що вони нам і те й інше розкажуть, порадять про все прояснять, тепер наче ми сироти... залишимося, — правлять своє молодичі.

— Не на віки... а так, як на віки. Чогось мені сумно так... Хто зна, як ще воно там далі складеться...

— Ну - ну... годі смутної!

— Та годі ж, — підтримую я, а сльози з очей моїх так і котяться.

А діти біля мене стрибають, підскакують з холоду.

— А ви ж нам од і пете?

— І книжечок привезете...

— А ми вам ті вірші вивчимо...

— А я й напишу багато, щоб не казали вже, що не втну...

„Тах - та - тах - тах“... летить залізний птах з даліни. Наче крилами вимахує й приговорює: тах - тах - тах... Засвистів: „будьте готові, їду“.

І вже поруч нас.

— Далі, далі! Одходьте далі!

— Ну будьте ж здорові...

Пакунки мої вже у вагоні. Підсадили й мене.

— Оце б і ми з вами...

Хлопці, далі од колії!... Залізна коняка ноги одріже!

Свисток, і за хвилину рушаємо. Хати, загублені в снігах, лишилися далеко - далеко.

Я на своїй лаві задумана, тиха. Сумно і якось болюче мені. Як там вони на селі хапаються за кожного, хто по людському промовить, хто не пан, не начальник, не урядник.

Уже Корсун, Таганча, Миронівка, Ольшаниця... от і Хвастів. Незабаром Київ. Побачу зраз Пашу, Женю, Івася та Петра. Жаль і біль десь одійшли. Комуна нашу побачу. Ось „вони“ зрозуміють, що в мене справжня робота.

Зараз же з вокзалу й до комуни.

II

Але „комуни“ не залишилося й сліду. Був той будинок, було те помешкання; ані Паші проте, ні Жені, ні тих трьох товаришок, що жили з ними — ані сліду.

Підтикана Гапка, служниця нашої господині, кінчає мити вікно. Злазит, береться до підлоги.

Стою, дивлюся, роздумую: яка це катастрофа ззіла нашу комуну?

— Драстуйте. Не доберете, де це ваші, — привітно до мене Гапка. — А вже днів зо три як виїхали... Викурили їх „наша“. До неї перейхав на ту велику хату якийсь такий сурйозний та вредний, з кокардою чиновник якийсь. Та все її намовляє. „Агапіє Іванівно, ви можете пострадати за єту камуну... Ви у сібе в меблірашках розводите комуну. Бо „наша“ все було про ваших інакше і не вміє, як „комуна“ та „комуна“.

— „Та єто хороші люди, — борониться вона — ну какая там комуна... Ото я в шутку так називаю їх...“

— Ви то в шутку, Агапіє Іванівно, а „оні“ не в шутку... Я вже осведомілся... весьма подозрительні молодії люди... неблагонадежні. Лучше із'ять їх таких оцюдова. А то ще узнає поліція, приїде їх забирати, ще й вам нагорить на горіхи...“

— Отак він, серденько, цокоче коло неї та й цокоче. А вона то вже так його слуха, у рот дивиться. Припав до серця їй... Та й вимовила всім вашим квартиру. „Шукайте, каже, собі де - інде“.

— Ну, а де ж вони, Гапко?

— Або ж вони мені говорили. Ані словечка: куди? як? Спакувалися, сказали „будь здорова“, Гапко! я аж заплакала, ой, люди ж були! та й з очей.

І на що я Гапку питаюся, куди подалися вони всі? Вони ж певне всі „провалилися“ у підпілля, бо догадалися, що цей хазяйчин „фрукт“ може їх виказати.

Подалася я додому, до батьків, щоб звідти вже розшукувати комунарів. Женю знайшла теж у батьків її, а у неї й Пашу.

— Як, уже? — кинулися до мене. Вже годі з тебе села? Бач, — Паша до Жені — я казала тобі, що не видержить вона... Уже й повернулася...

— Еге, так і повернулася! угадали... Отже через два тижні знов на село... А що це тут у вас догори ногами усе перевернулося. Де ж наша комуна.

— Ша-ша... не кричить, перелякаєте маму „комуною“, — метушиться Женя. — Комуна буде, власне єсть, тільки вся розбрелась. Вичікуємо... І помешкання у нас нове єсть. Тільки треба упевнитися, чи не цікавиться нами поліція...

— А та проклятуша хазяйка, — хвилюється Паша, — вона нам багато поспувала. А така була мила, така добра...

— Та то її той „фрукт“, Гапка каже, настроїв.

— „Настроїв“. А як ти хороша, не давай, щоб тебе „настроювали“.

Ну, як же ви? як усі?

— Іван завзято веде підпільну працю: агітує, промовляє на сходках, і його, здається, розшукують жандари, він дуже популярний... доводиться йому добре сліди замітати.

— Да, а у нас новий комунар об'явився. Та який! вартий усіх... Весь він — огонь і залізо...

— О, Женя вже готова закохатися. — Паша іронічно зирк на Женю.

— Зовсім не закохатися! Нас у комуні зв'язують серйозніші справи. Але коли сильна, чарівна індивідуальність, сила волі... розумієш? сила волі!

— Та ще чорнявий вус, рум'янець на смаглявих лицях... орлиний погляд.

— Ач, ач, а сама якої співає... Ну, ти знаєш його, Хмаринко. Напевне знаєш... відомий був ще в гімназії організатор... Максим його звуть...

— Макс! Наш юнацький гурток самоосвіти... наші дебати і наші прогулянки човном... Наша сперечка за двадцять копійок... за самостійність жіночу. Наші блукання вулицями після зборів, його грізний голос: „Од царів усе лихо“... „Ось кого треба знищити насамперед“, його блискучі очі і погляд, погляд... Я поринула в спогади.

— Чого захмарилася, Хмаринко? що з тобою? „Хмаринкою“ прозвали мене в „комуні“ за те, що ніби раз - у - раз я зосередкована, захмарена.

— Так... Я знаю його, цього Макса.

— Знаєш? Он воно що! А Іван наш його не жалує... фанфарон, каже...

— Це Іван не знає Макса. Макс — найскромніший з людей, хоч і талановитий дуже агітатор, заппадливий робітник.

— А ти його щось вже добре знаєш! — підозріло до мене Женя.

— Будеш знати людину, коли два роки попрацюєш з нею по гуртках. Та давно, правда, я Макса не бачила, втратила його з ока зараз, як гімназію кінчила...

Я спинилася. Хіба казати їм, що з того часу, як Макс зник, десь глибоко впірнув у підпілля, то й серце мені не на місці... Хіба казати, що... та годі бо, годі! без сентиментів!

— А кого ти краще знаєш: Івана чи Макса, — уїдливо гризе мене Паша.

Вони, ці дві щирі товаришки, такі прихильні до мене, такі лагідні завжди, тепер настобурчилися, як справа зайшла за Макса.

— І справді так не гаразд, Хмаринко; є в тебе Іван, ну, й чудово! Чого ж ти так за Макса?

„Є в мене Іван“. Ну так, є... Звичайно, Іван є... Іван — як брат мені... я його дуже люблю, коли хочеш.

— Як брат? Ну, він мабуть думає, що дорожчий за брата.

— Думає! А може й не думає...

Чогось вони, мої товаришки любі, сьогодні дуже гострі до мене...

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

1929

Поезії: М. Доленго, В. Поліщук,
В. Мисик, Ю. Жилко, М. Драй-Хмара
Проза: Мате Залка — *Пургаторію*. Н. Романович — Ткаченко —
Нас кличуть гудки. Раїса Азарх —
Розвідка

Статті: І. Дубінський — *Війна та мир Запорозької дивізії*. Г. Майфет — *Мирослав Ірчан-прозаїк*. М. Криворучко — *Творчий шлях Я. Купали*. І. Кунін — *Філософія виразности людського голосу*. М. Лозинський — *Дванадцять років радянської міжнародньої політики*. О. Назарець. — *Із першопочинів робітничого руху на Україні*. А. Гатов. — *Гангрена*. П. Подольський. — *Ашнівська експедиція в Абесінію 1888 року*

№ 12

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Приймається передплату на 1930 рік на великий громадсько-політичний і літературно-науковий місячник!

“ ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ ”

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

Редагують: акад. В. Затонський (головн. редактор), Азарх Раїса, В. Коряк, І. Кулик, М. Куліш, С. Пилипенко, акад. М. Скрипник, акад. П. Тичина, А. Хвиля, акад. В. Юринець

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антопенка-Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Буляка, Д. Бузька, К. Буровія, О. Влизька, С. Вітика, М. Возняка, В. Вражливий, В. Галзівського, М. Гільова, А. Головка, М. Горбаня, Г. Гринька, О. Громова, В. Державіна, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Ю. Дубкова, Г. Епіка, І. Єрофієва, Н. Забіла, Д. Загула, О. Іванова, М. Ірчана, М. Йогансена, Л. Кагановича, Я. Качури, Б. Коваленка, Г. Коляди, П. Козицького, Г. Коцюби, Г. Коваленка - Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова, О. Лана, Ів. Ле, А. Лейтеса, А. Любченка, Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, Гр. Майфета, І. Микитенка, В. Мисика, А. Музички, П. Нечая, Т. Осмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петровського, В. Підмогильного, Л. Понтек, Є. Плаужника, М. Плевака, В. Поліщука, Я. Полфіорова, М. Попова, М. Полоза, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, М. Слабченка, О. Слісаренка, В. Сосори, Л. Старинкевич, М. Степняка, Т. Степового, М. Судими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткачука, акад. Тутковського, П. Усенка, П. Фіаловича, М. Філякського, Г. Хоткевича, П. Христюка, І. Цітовича, А. Чайковського, Л. Чернова, В. Чубаря, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, А. Шмигеляського, Н. Щербини, С. Шупака, В. Яблуненка, акад. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського та ін.

Редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігається, і з приводу їх редакція не листується. Рукописи мусять бути надруковані на машинці й на одній сторінці аркуша.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“ № 1 (січень) 1930 р.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО: М. Шеремет, Будують дім. Микола Мінько. Виселок в пляу (роман). Л. Первомайський. Салдаське весілля. П. Капельгородський. Непорозуміння. Юр. Сень. Заводам спів. Гр. Колыда. Воскресіння сонця. М. Чернявський. Перед лицем Азії.

СТАТТІ: Л. Підгайний. Від публіциста до художника (творчість О. Досвітнього). Ф. Малицький. Поет комсомольської весни: О. Жаров. В. Клементис. Словачка література. Г. Маргуліс. Альфред де Мюссе. О. Байкар. Кримсько-українська правнична мова. Р. Кутепов. До питання про теорію План Європи. Е. Холостенко. Процеси і факти на фронті ІЗО. В. Величко. Другий всеукраїнський сходознавчий з'їзд. ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ. Листи до редакції

— Ну, а Петро наш де? А інші?

— Петро теж, за твоїм прикладом на селі учителює і агітує заразом десь на Васильківщині... А інші, хто куди, тут розсипалися. Всі в роботі... Тут же — може чула — такі заворушення серед робітництва. Роста свідомість. Отже роботи сила - силенна!

III

Так, роботи багато було. Я вже встигла побачити всіх „комунарів“, збирала до купи навіть своїх розпорошених слухачів з нелегального гуртка, провела кілька бесід з ними. За провокаторів не чути вже. Можна пропаганду далі провадити.

Кому б мені доручити їх надалі? У кожного стільки роботи... А мені ж їхати на село!

Бачила, звичайно. Івана, побачила й Максима. Іван напружено, захоплено працював; але нервово якось, нерівно, з переборами. Сьогодні він так електризував свою аудиторію, що враз пішла б за ним, куди б не повів, хоч на озброєне повстання. А на завтра впадав у таке зневір'я, що небезпечно було тоді його робітникам слухати. Постійно невірнорозважений, екстатичний, він мав свою аудиторію, захоплену ним і віддану революції, але комітет якось не кожну справу наважувався йому доручити: або виконає, як ніхто, двигне рух на гігантські кроки вперед, або „здрейфить“.

Натомість кожну справу — чи малу, чи велику, чи навіть дуже відповідалну, комітет, не вагаючись, доручав Максowi. Рішучий, урівноважений, із залізною волею і якоюсь надприродною інтуїцією щодо майбутніх подій, Макс рівно й розмірено, сьогодні як і завтра, методично, твердо й непохитно провадив своє діло революціонера - борця. Невдачі, провали, різкі ухили, провокація, — це все дрібні, зрозумілі перешкоди, що їх завжди змете з свого шляху переможець - пролетаріят. І він ніколи не складав рук, ніколи не впадав у розпинуку, хоч би що там трапилося. Міцніш тискав свої суворі, мужні вуста, блискавиці сипав очима і переходив до якоїсь чергової праці. Donnerwetter! кинє було він німецькою мовою, якщо не ведеться.

То ви, самостійна жінко, теж тут! — зразу, як прийшов, удався він до мене. Ніколи не забуду, як ви свою самостійність боронили двадцятьма копійками.

— І завжди боронитиму — почервоніла я.

Іван чомусь не любив Максима. І не ховав цього. І завжди чіплявся до мене, до Жені: і що в ньому такого, що ви липнете, як мухи на мед?

Макс — не розібрати, чи щиро, але завжди рівний і прихильний з Іваном. „Він кволий і нервовий“, — було скаже на якийсь випадок Іванів. Його треба підтримати: по - товариському.

А часом до мене: чи пам'ятає наші реферати на Подолі? А човен? А сходки? А Миколу Другого на стіні за вікном пам'ятає?

Чомусь дійсно я це все пам'ятала й любила згадувати.

І знов зачепить: „і візника того пам'ятає“.

Ну, але вже час збиратися на село. Доручає мені комітет організувати робітників цукроварні. Отже крім школи, крім освітньої роботи позашкільної, маю ще завдання. Треба підготуватися, літератури набрати. А ґрунт там уже є.

IV

„А ми вас дуже просимо приїхати“...

„Ми чекаємо вас, любя наша учителько, ми без вас не можемо. Ви нам світ почали проясняти і тепер ми не бажаємо во мракe оставатися“.

„Напишіть, когда вас зустрічатъ, і ми всі вийдем, как до сонечка свого“.

„Дорогая наша учительница. Ми хотим вам написать, как это мы вас ожидаем, надо, чтобы вы чувствовали і поспешілі до нас. Ваше читання перед од'їздом так старіков розворушило, що кланяються вам в пояс і желяють послушать іщо. Приїжджайте і не довго думайте“.

Шодня листи, шодня закляки.

Я була вже у великому місті, в осередку кам'яних будинків, електрики, революційних робітничих гуртків. Але сніги, що їх покинула, ще панували над душою моєю. Сніги глибокі, безкраї, а серед них впірнули, загубилися хати.

„Приїжджайте й недовго думайте“... Чекаємо вас, любя наша вчителько, щоб знов до школи, до вашого навчання...

Таких листів я одержала щось десятків зо два. Ще сквапніше почала збиратися. А саме вже як мала виїздити, надійшов „пакет“ з печаткою від „Епархіального Училищного Совета“.

„Сим, Милостивая Государыня, уведомляем вас, что вследствие полученных от г-на Губернатора неблагоприятных сведений, вы освобождаетесь от места учительницы в селе Балаклея...“

Так. Крапка. Це вже попечительне око старої директорши, бо інакше, чим би я була цікава губернаторові...

Любі дитячі обличчя моїх школярів виринали в моїй уяві. Перечитувала картки, листи. Діти, дячки й молодіці — всі, що так вчепилися були за мене й за школу, — весь час перед моїми очима. Гаразд, що хоч одписувала їм на всі листи ретельно. А тепер одну усім прощальну картку. Без детальних пояснень, щоб „крамоли“ якої урядник не вчитав. А то ж ще може їх, моїх адресатів, потягнути до буцигарні.

„Не могу до вас вернуться“... От і все. А чому — довідаються од батюшки, од сторожихи. Уже знатимуть.

Так, один етап перейдено: із сільською школою, із селом — кінець! Та ще довго серед блискучих, залитих світлом улиць ввижалися мені сніги глибокі і між них темрявою оповиті, приспані хати. А коли я верталася від робітників, де ловилося напружено моє слово, мені вчувалися далекі голоси: „Приїжджайте к нам і недовго думайте! ми вас чекаємо“.

V

— Це гаразд, що ви залишаєтеся з нами, — Іван нервово стукав по столі пальцями. Тут стільки роботи... Ось, прикладом, мій гурток росте й росте... треба б переділити. Як ви на це дивитесь?

Але обзиваюся не я, а Макс.

Спокійним рухом скидає він попіл з цигарки, уважно дивиться на мене, а потім на Івана.

— Недоцільно ділити гурток. Що ж, що він виріс? Краще, коли гурток великий, це й робітникам більше імпонує. А от утворити ще нові гуртки. Цього життя вимагає. На Солом'янці у мене приміром вдячний ґрунт. Там потрібно буде ще однієї людини...

— Але, шановні опікуни й ментори, я й сама знаю, що мені робити: до мене ж уже приліпився мій старий гурток... оце тимчасово, на своїх вакаціях, поновила роботу в ньому. І не шукайте мені, будь ласка, другого...

— А, так! — збентежено й розчаровано промимрили оба мої товариші.

Отже для мене тут, у місті, знов ніби школа... школа з робітниками, нелегальна, без приміщення, без певності за завтрашній день. Але й без „попечительного“ ока. Школа у підпіллі.

„Що таке додаткова вартість“?

„Що таке націоналізація промисловости“?

„Чому кажуть, що земля кругла“?

„Чому ми так кволо боремося проти есерів, коли програма їхня така нікчемна“?

„Нащо нам читають на вечірках вірші Надсона - плаксуна“?

„Як би найшвидше навчитися арифметики, особливо множити та ділити“.

„Нащо нам наука астрономія? Чи не краще, щоб ті вчені астрономи сили свої обернули на вивчення землі?“

Це такі записки підчас роботи від слухачів.

Отже школа моя мала бути універсальна.

Почали в підвалі у одного робітника. Родина його на той час розходилася. Він сам чекає нас.

Зібралися. Сідаємо навколо столу. Тихі, поважні, зосередковані, беруться до книжки молоді й старі.

— А Федько на варті? — кидає один до господаря.

— Нуда на варті... так що нас тут ніхто не застукає.

— Ну-ну! А то шкода, щоб пропала література.

— Це сьогодні я їм принесла нелегальщини — щоб перечитали всі та передали далі, у якийсь гурток.

— Що ж уже нам краще книжечки покинути, а за винтовку взятися, — каже рішучий Пилип, ливарник з „Южно-русского“ заводу.

— Не время ще, брат. А воно, щоб і за винтовку спосібнее братися та щоб вона стріляла с понятієм, то перво дело книжку нужно... — полемізує складач з друкарні Остап.

До другого лютого навчання провадилося, хоч і нерівно з перервами: там шпиків унадилися, а там виказав хтось із сусідів. Та демонстрація другого лютого вибила цілком з колії мене й моїх слухачів.

VI

„Р - р - разойдісь“. „Осаді, осаді назад“...

Якось несподівано долетів до нас крик. А ось уже й кінські морди над нашими головами.

Ми ж у захваті летимо з Фундуклівської на Хрещатик, уже готові завертати.

Нас багато, — робітників та студентської молоді. Кожен агітатор у центрі свого гуртка. А над усіма керує Макс. Він наш стратег. На чолі походу Іван із червоним прапором. Він як месник або ватажок революції, надхнений, грізний. Він не зважає на козаків, на їхніх коней, що ось-ось нас розтопчуть. І все, що на нашому шляху, подається, усувається перед нашим переможним походом, а за нами юрба, незліченна юрба захоплених людей.

Аж ось наскочив ще загін. Закокотили погрозовито кінські копита, огидно засистіли нагаї. Хвиля жаху й розпуки пройшла натовпом.

Червоні струмочки крови на лицях, що сяяли огнем саможертви — нагаї невблаганні й безжалісні. І вже розладдя у струнких лавах. Вже увірвався грізний спів.

Ось прапор червоний вирвали, зімняли. Ось Івана витягають з юрби. І всіх, хто біля нього, оточила вже кіннота. Хто може, тікає на пішоходи, до будинкових брам. Але на спини беззахисних силляться нагаї, а брами позачинені. Рятунку нема. Тікають, падають, знов біжать. Ось Пилип - ливарник дужими руками одитонхує поліція, той падає на сніг.

— Хмаринко, швидче, швидче... Макс тримає мене під руку. І де він узявся? Та я тільки безсило озираюся. Ось Женю й Пашу і ще кількох наших комунарів оточили озброєні й повели. Макс на руках своїх сильних майже виносить мене на якусь бічну вулицю.

Тут, спинившись біля будинку, ставить мене на ноги й тихо, але рішуче: тепер сюди, по сходах, до знайомого лікаря. Тут у нас співчужанці.

У тихій, затишній віталні я звалилася сливе непритомна. Кілька безсонних ночей перед демонстрацією — ніколи було спати, — нервові піднесення останніх днів, екстатичне захоплення на вулиці і тривога за товаришів, за Івана, за Женю, за Пашу зокрема — цього було забагато для моїх і так розхитаних нервів. Почалася гарячка й маріння. Усе вижилося мені Женья й Паша, Іван, без шапки, з прапором в руках; коні козачі, що ввалися розтоптати й прапор, і всі наші революційні змагання.

„Р - разойдись!“... „Не напирай!“...

VII

Те саме „разойдись“, „не напирай“ чути було раз - у - раз тепер уже на далекій околиці, біля Лук'янівської в'язниці.

Там стільки натискалося біля воріт народу, з „передачами“, що в'язничним службовцям увійти та вийти з брами було майже неможливо.

І не диво: на демонстрації другого лютого, а також і на помешканнях, під ці дні захоплені були сотні „державних злочинців“.

Приставові голову хтось поранив. Останні охоронники хапали направо й наліво по хатах, розшукуючи „вредний елемент“.

Заарештованих, принаймні тих, кого приводили з демонстрації, побитих нагаями, били ще й тут, заганняючи до камер прикладами. Родичі непокоїлися, маючи непевні та уривчасті відомості... Тому й натовп тут, перед брамою, день - у - день товчеться; тому й плачі, жалі невгамонні...

Жінки, матері, сестри, наречені ув'язнених приносили харчі та до вечора залишалися по - під високими мурами, чогось чекаючи.

На кожного, хто виходив з брами, сипалися питання: як здоровля Петренка, Олександрова, Манзона. Сотні любих імен тримтіли на устах натовпу.

Щочверть години виходив черговий надзиратель, повертав комусь з натовпу порожнього кошика й викликав:

— Хто далі передає? Чия черга?

Часом разом з кошиком виносили комусь і клаптик паперу, кілька слів олівцем на ньому, — це така велика радість матері, сестрі, нареченій, дружині.

— А мені?.. а чому мені не принесли?

— Може наш хворий там...

— Може що трапилося?

— Прошу я вас, мені неодмінно принесіть записку, що передать у завтра та як здоровля, — благає бліда молода жінка з сумними очима.

Благання, жалі, нарікання тужливих посиротілих людей. Дома ж пустка чекає. Дома моторошно, дома непривітно. Чого туди поспішати?!

І щовечора по - під кам'яними високими мурами неспокійна юрба.

Ми почали чергуватися: я, Женіна сестра й Пилипова мати. Його таки заарештували. Хоч вихопився був від поліція, але вдома знайшли. Спочатку шодня носили передачу, вони своїм, я — Іванові, що був мені як свій, а родичів не мав. Звичайно, як свій. Та ще й тоді та втеча удвох з Літину. Він тоді за мене дбав, тепер я за нього. Це ж так природно.

Макс десь наче провалився крізь землю. Ні, він таки більшу роботу несе, аніж виявляє... І йому доводиться глибоко пірнати у підпілля... Не

бачу його й наче сумую. Але годі! Смуткові не має місця в моїм житті! Тепер після арештів стільки праці...

Напередодні демонстрації ми всі випили на брудершафт: Женя, Паша, Іван, Макс і я. А сьогодні я сама лишилася. Робітничі гуртки розгромлені, розпорошилися.

Але де сама? Стільки людей! Стільки роботи, стільки пекучих завдань! Треба зв'язатися з людьми, що хоч персонально мало їх знала, але спільне діло єднає нас.

Ударне завдання мені дали: зв'язок між нелегальним червоним хрестом і в'язницею. Тепер мені дійсно доводилося дуже вчашати на Лук'янівку, вишукувати способів то через співчуванця - вартового, то через фельдшерку, а то й просто в цигарках, в пиріжках передавати в'зням від Червоного хреста гроші. Одвозити туди подушки, одягу тим, у кого не було родичів... Стежити за прибулими з інших міст і за етапами висланців, щоб їм передати все потрібне на подорож. „Пошту“ пощастило мені гаразд налагодити. І ця пошта часто - густо приносила мені листи від Івана. „Тяжко сидіти одірваному від роботи... просто гину я тут. А також дуже хочу тебе бачити... Чи не забула ти за Літин? Пам'ятаєш ту ніч, коли ми тікали удвох? Так би все життя удвох! Напиши, що ти гадаєш про це“.

Що я гадаю? Поки що мені хочеться самій... самій своїм шляхом іти. А чи пам'ятаю ніч утечі? Пам'ятаю. І його, захопленого, палкого. Тоді якась чарівна ніч була! Пам'ятаю: коні мчали як скажені степом, гаєм. Щоб не вилетіти з воза, тримаюся за руку Іванову. Він обняв, тримає мене і говорить, говорить. Палкий, захоплений, гарячковий, він і мене захопив був. І моя рука йому відповідала... А тепер, ось тепер, що я йому напишу?

VIII

Паша й Женя на мене мокрим рядом у листах: не пишеш Іванові. Він гине з кохання до тебе, а ти мовчиш. Йому ж тут у в'язниці з його нервовою, вражливою вдачею й без того тяжко, а ти мовчиш.

Це з твого боку жорстоко й незрозуміло... ти ж не кокетуєш, сподіваємося, з ним? Ми досі вважаємо, що ти як вже кохався, то це серйозно...

Я — кохаю?! Мабуть! Мабуть так зветься воно, те моє почуття до Івана, що змушує завжди шукати його товариства, ділитися думками й враженнями од роботи, співчувати йому щиро, йому, невірноваженому, експансивному. І те, що я тепер сумую, тужу серед моєї напруженої, жвавої роботи... і те, що мені серце болить від болю за нього — це все мабуть кохання. Лише я й саму думку про кохання усувала з свого життя. Мета бо життя не кохання. Є щось інше, достойніше людини... є вища мета життя...

Але ж там жива людина страждає... Мій любий товариш... а я мовчу... Яка я справді егоїстка. Хороший, любий Іван... Я ж не гадала, що це так може боліти... не уявляла, що кохання це найголовніше... Ах, яка ж я. Досі не написати Іванові. Зараз сідаю. Які ніжні слова я маю для нього... як я його можу заспокоїти!

В'язниця, в'язничне життя, життя Іванове зокрема, брали тепер у мене весь час, усі сили. Всі мої інтереси скупчувалися на в'язниці. Кілька сот „політиків“ там замкнено... часто - густо етапні партії — задовольнити всіх треба. Червоний Хрест інтенсивну діяльність розвивав, я ледве управлялася... А що робилося тоді у підпіллі, по гуртках! Іх майже не було. Організована робота майже припинилася — дуже багато активних борців вихоплено було та ізольовано за в'язничними мурами. Найкращі, найактивніші елементи були по в'язницях... Або так глухо десь зникли, як зник Макс.

Макс... спокійний, твердий, упевнений... від одного погляду його сходить на тебе впевненість, сила росте. Макс — твердий, рішучий ватажок організованих мас... Так, йому треба поки зникнути, зберегти себе.

А взагалі розгубилися зв'язки, десь поділися люди. Серед нас зрадники... знов хтось кинув страшне слово: „провокатор“. І вже один одного бояться люди. Уже й оглядатися доводиться, замикатися в собі. Самота, ізоляція, відірваність — тоскно й похмуро жити. Найгірше, що не можна довірливо руки простягнути кожному, в кого на устах палкі слова братерства й революційні заклики. Навколо шпиків, провокатори. Вірити не можна. А як же без віри, без захоплення. Самота. Тоскно й похмуро жити.

Паша, Женя, наша комуна, наші гуртки! Як радісно було тоді! Тепер вони всі за ґратами... Цей жах ув'язнення... не мати волі вийти... жити в клітці за примусовим режимом. Я теж була б там, якби не Макс... якби не виніс він був мене із юрби... Але не ридати, лише здобувати.

Я товклась з ранку до вечора поміж нелегальним Комітетом „Червоного Хреста“ і в'язницею та родичами ув'язнених. Я знаходила шлях і до контори, часом мене пускали й за в'язничну браму. Там блискавицею, натрапивши на когось із в'язнів, совала я в руки гроші, листи; пробиралася до церкви, там мала побачення із Іваном, із Женею...

Змішавшись з юрбою на вокзалі, я підсилала товаришку завести бесіду з офіцером етапного потяга, а сама ловила хвилинку виконати доручення Червоного Хреста.

Щоденно мала я листи від Івана. Пізно вночі одписувала йому. Найніжніші слова знаходила для нього, як для дитини. Він же такий нервовий, такий вразливий! І в нього нікого нема. Якби був у мене брат, так мабуть я до нього б писала, Хоч би трохи полегшити йому неволю, трохи заспокоїти його.

Пише, сказав у в'язниці, що я його наречена. Прохає, щоб я потвердила це у прокурора та прохала побачення. Нареченим дають.

Справді, це ідея. Завтра ж піду, подам заяву. Так хочу вже його бачити... „Ти ж нічого не маєш проти, що я так сказав“. Що б я мала проти? Я ж хочу його побачити! А проти „нареченого“? Не уявляю себе в цій ролі... Не готова до цього... це якось несподівано. Ніколи нікому б не оголошувала про свої почування. Але як тут потрібно... як це полегшує побачення. „Любий, що я можу мати проти цього?“

IX

— Хто там? — увійдіть!

Я шпарко кидаю до шухляди цілу купу листування, іду, відчиняю двері. Знайома, висока постать, насмішкуваті очі.

— Макс!

— І зовсім не Макс, а Юхим! Тепер я Юхим, запам'ятай, Хмаринко! Ти мене, я бачу, не пізнаєш, Хмаринко?

„Ти“! Він мені „ти“? Це — конспірація? Але ж тут нікого нема, крім нас. Ах, правда, брудершафт!

Згадала я цей несподіваний „брудершафт“. Напередодні демонстрації зійшлися ми, Женя, Іван, Макс і я у пивній побачитися з робітниками-делегатами. Пили пиво й випили на „брудершафт“. Саме як я з Максом пила, Іван чомусь похмурився й одсунувся.

Макс посміхається, а в насмішкуватих очах стільки радості.

— Ти, я чув, за листоношу в'язничного. Тут і мені треба листа переслати... — понижую він голос.

— Давай! — шепочу, наче трошки розгублена я. „Ти“! Треба, щоб це „ти“ мене не бентежило.

Мовчимо. Він розшукує по кешнях листа. Я дивлюся на нього. Дивлюся у вікно.

— Де ж це ти зник був, Максе, — кажу я з докором. — Так хіба годиться товаришеві? Ти ж знаєш, всіх моїх ближчих заарештовано...

— Знаю. А хіба годиться від товариша тікати? Від товариша з візника тікати?!

Посміхаюся, на нього не дивлячись:

— Невже цього досі не можна забути, Максе?

— Я не такий забудько, уяви собі.

Якась дивна, напружена мовчанка. Це капосне „ти“ завинило. Але ось Макс знов широко, просто:

— Ходімо! Ви як... пху, все спотикаюся на „ви“... ходімо зо мною сьогодні на Шевченківське свято...

— Це до купецького на концерт?

— Ні. І не до купецького і не на концерт. Концерт в Купецькому ми залишаємо буржуазії та... співчуванцям. А у нас Шевченківське свято, це свято братерського єднання пролетарів усіх національностей.

В маленькому будинкові, в тісних кімнатках я це побачила. Заснувши у кутку, затаївши дихання слухала я промови поляків, євреїв, білорусів, грузинів, українців. Навколо брєніла українська мова.

Макс, одчитавши доповідь та промову сказавши (уперше чула його українською мовою), знайшов мене в моєму далекому кутку.

— Не шкодуєш, що пішла?

— Ні! До цього часу я самі пісні чула українські та п'єси бачила.

— Мова кожного народу це знаряддя його освіти та пропаганди серед нього! Як же революційна робота на Україні йтиме тільки російською мовою, вона не охопить широких мас.

Я згадала село, школу, робітників з цукроварні. Там доводилося мені все, зачитане з російської книжки, пояснювати народною мовою, і в школі і серед робітничої аудиторії. Це було природне й звичайне явище, і я цього не помічала навіть. Та й ці робітничі гуртки в місті. Часто - густо чути там українську мову, хоч калічену, мішану.

Я дивилася на Макса широко розкритими очима: і як це я сама раніш не подумалася до цього, не поклала принципом своєї революційної роботи. Так, серед польських робітничих та селянських мас має йти агітація та пропаганда польською мовою, серед єврейських — єврейською... серед українських — українською. Це ж дасть куди кращі наслідки! Але як часто ми не бачимо того, що зовсім близько коло нас...

І Вітольд тут і Ядзя... колишні мої товариші з подільського гуртка шкільного.

— І Леонід...

— О, Леонід — українець, хоч інтернаціоналіст.

— І Жан, — дивуюся я й радію, що стільки „земляків“.

— І Жан, і Микола й Петро! Бач, — які активні наші „подільчани“... „Зібралися всі бурлаки до одної хати“...

Далі Макс показує мені відозви польською, українською мовами й зникає. Він один із розпорядників. На місці сидіти йому не доводиться.

А промовляє він як! Не гірше, як бува колись російською мовою... може навіть краще. Чому ж це ми тоді, в наших середнєшкільних гуртках, наче й слова не вміли мовити українською мовою? Це гіпноз російської школи: єдина бо культурна мова — твердили нам — це російська мова.

З цими фетишами казенної школи люблю боротися. І враз перехожу на українську мову, коли „подільчани“ нарешті просуваються до мене. Радість, побачення, безліч запитань.

Макс знову розшукує мене. З ним і Ядзя. Ми з нею теж згаємо старе, наші „суботи“ на Подолі; але її кличуть, їй промовляти й вона одходить.

— Таке то, люди добрі, — шамкає, як старий дід, патлатий Леонід. — Гора з горою не сходиться, а ми, от бачте, зійшлися. І всі в доброму здоров'ї, всі в революційному настрої.

— Ша - ша - а! тихо, треба слухати промови...

Наприкінці вечірки ми з Максом знов удвох мовчки сидимо. Відозви я перечитала й віддаю йому назад.

— Іх ми вже багато поширили, і на села й на фабрики. Готуємося газетку змайструвати. Як ви?.. як ти щодо цього? Усе збиваюся на „ви“. Ні, треба ще один брудершафт випити. Так же, Хмаринко?

Я вже бачу: Максів уявляється, що мене легко здобути для цієї роботи. Хвилинку я мовчу. А тоді стримано кажу: гадаю, що це було б дуже потрібно, газету заснувати.

Співи залунали. Офіційний відділ закінчено. Те, що співають, я вже десь чула. І не один раз. Так наче я з ними виросла, з цими піснями. А ось нове, що вперше чую: „Шалійте, шалійте, скажені кати“. Це така сильна, така грізна погроза гнобителям, ворогам.

Макс провозає мене додому:

— Це правда, що ти заміж виходиш? — несподівано запитав Макс. — В революційних колах кажуть, що ти Іванова наречена!

— Його наречена! ? — почувую, як гарячою хвилею мені заливає лице. — Так, це правда. Але заміж, заміж... я ще про це не думала.

X

Побачення нам з Іваном дали, але за „ґратами“.

Це так: він стояв у одній заґратованій клітці, я в другій заґратованій. Посередині, в узенькому проході, стовбичив або ходив вартовий.

Мені видалося, Іван блідий та змарнілий.

Я так схвилювалася, що не знала, з чого почати. Лице горіло.

Я ж думала, що стану поруч нього й бачитиму його очі, його обличчя. Знала, що мені хочеться сказати йому, заспокоїти його, підбадьорити. А тут ближчий був до мене вартовий. Все, що я почну говорити, почує вартовий.

— Чому так довго на побачення не приходила? — нервово запитав Іван, вп'явшись в мене напруженими гарячковими очима.

— Чекати довго довелося. Скільки попоходити, поки дозволили...

А ти... ти як?

Наше „ти“ не спотикалося, легко вилітало. Листувалися бо довший час на „ти“.

Посміхнувся болісно.

— Надокучило вже дуже. А коли ще побачення буде?

— Обіцяли, що два тижні... Це тільки як дружина, то дають щотижня. А нареченим — ні.

— Женя й Паша питають про своїх. Як мати, сестри?

— Скажи їм, що здорові. І од мене привітай... Передачу регулярно одержують?

— Так, одержують. З передачами взагалі добре... почувается дбайлива рука... не голодуємо... От нам газет бракує та книжок...

— Про газети та про книжки не приказано розговаривать... тільки про сімейственні діла... Три минути всего й розговору засталося — озивається німий свідок нашої розмови, вартовий.

Мовчимо, тільки дивимося напружено крізь ґрати.

„Кохаєш“? — шепочуть його уста.

Я тихо, лагідно посміхаюся. „Звичайно, кохаю“!

— До побачення, до побачення! Я прийду, прийду!

Ці побачення так багато йому давали, писали мені про це Женя й Паша. Вони опікувалися ним у в'язниці, вони дбали за нього й вимагали цього від мене. „Ти замало йому пишеш, ти йому цим болю завдаєш“. Правда, краще систематично щодня писати... може я справді недбало ставлюся до своїх обов'язків. Вони ж у в'язниці... я на волі. Мені добре.

До мене з'явилася з в'язниці Олена Гамалія. Її шойно звільнено. Паша направила до мене. Їй треба десь зв'язків дати з керівниками. Заарештовано її на провінції, з відозвами А тут вона нікого не знає... Щира, проста, молода дівчина, захоплена своєю справою.

Я пригадала, Макс прощаючись після вечірки, сказав мені.

— Олександрівська, двадцять вісім, три, Юхим Ковальчук. Це якщо тобі потрібно. А я взагалі не вчащатиму: ти маєш роботи з головою, я теж. Безпечніше не прохожуватися без діла. Насамперед конспірація.

„Олександрівська двадцять вісім, три“... Я сама туди завела дівчину. Макс надзвичайно зрадів дівчині, а я попрощалася й вийшла поспішаючися. Чи здалося мені, чи справді так було, що доганяв він мене на сходах і шептав: Хмаринко, Хмариночко?!

Я поспішала. Мені треба було листа писати Іванові. Я добре розумію обов'язки перед ув'язненими.

Олена до мене знов зайшла: чи не треба мені що допомогти? Вона чула, що в мене багато якоїсь роботи. У неї теж хвтає роботи, але сили в неї ще більше аніж роботи, а склавши руки вона сидіти не звикла. Може куди піти, що однести, що переказати. До в'язниці походити... О, це вона з охотою... Знає, як солодко там сидіти... Яка радість кожен привіт з волі! Її Макс прислав, так. Він казав, що коло вас роботи багато.

Олена сіла й далі заторохтіла:

— О, який він, цей Макс. Таких ще й не бачила: все знає, що й куди. Твердий, рішучий... А очі! Матінко, які очі! Його не можна не послухати! Га, Хмаринко? Правда ж, Макса не можна не послухати...

— Слухайте, Олено, — кажу я їй, не чуючи, що вона там про Макса плете. — Зараз надто багато „пошти“. Ось вам кілька листів, ось адреси... Як будете ще мати час, заходьте. Така робота все буває.

Заходила вона, заходив і Макс.

Він якось особливо уважно подивився на мене:

— Без тебе у нас справа не обійдеться! Ти ж до речі тепер вільна...

— Я, вільна? Що ти, Макс, верзеш?

— Звичайно, як листоноша, ти маєш багато біганини... Але бігати тобі допоможуть. Це робота технічна. А тебе чекає робота, що не кожен її втне.

— Так, навіть?

— Щоб ти знала. Все одно твій гурток десь розвіявся. Та й це не те, що нам треба. Пам'ятаєш, я казав тоді про газету українською мовою... пам'ятаєш тоді, на Шевченковому святі?

Я все пам'ятаю: мова кожного народу це найкраще знаряддя пропаганди серед нього... найкращий засіб охопити народні маси. Пам'ятаю й пісні й свою працю серед селян. І душею я цілком до цієї праці серед українських гуртків. Але Макс це на карб собі поставив, мою моментальну згоду.

— Макс — кажу я поважно. — Я поміркую. Мені конче треба добре поміркувати.

— Так само добре, як про заміжжя.

— Еге, так само, — несподівано гостро відповідаю я.

XI

Сонце цілі дні гостює на весняному небі. Оходячи, кришталевиими плаче слізьми зіма. На вигоні дівчата вже ось заспівзють:

А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле...

Це там, де сніги, де сніги, чорнозем і сон. Там, де мене нема...

Оживає природа, ожили й люди. Арешти, репресії спаралізували революційний рух, та не на довго. Бурхливі струмки знов починають видиратися з-під землі й нестримано співають своїх пісень. Люди знов гуртуються й нестримними, рвачкими потоками нове життя заповідається на старій заскорузлій землі. З весною вибухає аграрний рух; селянські розрухи бурхливими хвилями заливають цілі повіті. А по містах робітники готуються до першого травня. Сходки, масовки, агітація по фабриках. Невмирущий рух протесту. Тут і там боротьба поневоленої людини.

А Олена, так з головою віпрнула. І одчайдушна така, ніякої конспірації не дотримує. Ще підходиш до червоного будинку, де вона живе, а вже чути її пісню. Це вона в садку шиє прапора на перше травня й співає.

— Олено, червоний прапор і так на видіоті!

— А хіба всі знають, що то прапор? А може це я собі керсетку шию?

Десь її вислідили: чи з листами чи з відозвами. Але вона не далася, прудка, смілива, звинна. Як з трусом прийшли до неї на помешкання, вона вислизнула в якісь бічні двері та, нап'ята великою чорною хусткою, з кошиком на базар пішла. Ми її саме так зустріли, я і Макс. Нам обом до неї треба було; але ми, великі конспіратори, йшли не вкупі, а поодиначі: Макс одним пішоходом, я по другий бік. І були б ми з усією конспірацією любісінько трапили до рук поліції, якби дівчина в чорній хустці, з кошиком у руках, нас не спинила.

— Сійте, ви до мене?

— Олено, це ви? Чому така? Куди це ви?

— У мене там поліція...

— Поліція? Макс, Макс! — тривожно я оглядаюся. — Юхиме, Юхиме! — тихенько гукаю, пригадавши його нове ім'я.

Всі троє поспішаємо далі. Заходимо, виконавши всі приписи обережності на помешкання до Петра і там раду радимо.

Петро нещодавно повернувся із своєї Васильківщини; там його мало не заарештували на роботі, але він утік.

Виявляється, арештів цієї ночі сила: серед ріжних гуртків, серед ріжних партій. Це готуються до першого травня. Але чимало активу збереглося. І свята ми їм не подаруємо. Перше травня ми одсвяткуємо!

XII

Але одсвяткувати мені довелося у в'язниці: за кілька днів до першого травня вночі я прокинулася й чую дивний гомін. Нетерплячий дзвінок, важкі кроки на сходах і владне:

— Откройте!

Я ледве встигаю накинути одержу. Пикатий околоток, товстий „городовик“ і „штатські“ вже пораються по кімнаті. Маленька територія і речей обмаль. Чи ж довго ретельним рукам усе обмацати, оглянути, перетрусити? Отже протокола хутко списано, „здобич“ уміщено на візника, і вже їдемо до в'язниці.

На вулиці тихо й тепло. Згадую чомусь за батьків. Як побиватимуться вони: завтра мала до них зайти.

Ну що ж, особисте, родинне на останньому місці... Це пута. Ці пута треба розірвати. Не думати й не згадувати. Або сидіти собі тишком-нишком у них під крилом.

І я рішуче увійшла під похмуре склепіння в'язничної брами. Івана побачу. Женю й Пашу, Пилипа й багатьох своїх товаришів.

Брама. Контора. Реєстрація. І поклик: „Конвой, на женський коридор „одиначки“. Далі темрява, гуркіт засовів, брязкіт ключів. Уривчає: хто їдьот?— Свої!— Моторошно в загадковій темряві.

Східці униз, потім знов угору. Далі темний довгий коритар. Одиначка. А саме не хтілося „одиначки“, не хтілося самоти. Вночі так темно й моторошно.

Але вдень самоти зовсім не почувалося. Якись такі порядки під цей час паювали, чи радше жодних порядків не було, і заарештовані могли бачитися скільки їм заманеться. Стихійно „політика“ запанувала, всевладна й могутня, над казенним режимом, і в'язничне життя не регулювалося жодними нормами. Старого начальника скинули за дуже суворий режим, новий боявся зробити „нажим“; коритарні старости трималися авторитетно й самостійно з „начальником“:

„Як, ви не допускаєте книг з волі? Навіть ваш попередник не ставав цьому на перешкоді!.. так тільки й утворилася в'язнична книгозбірня“.

„Як, до книгозбірні не можна ходити?! Ні, ми завжди ходили... ви ще мабуть не зазнайомилися гаразд з інструкцією! Як? Не можна читати Каутського? Чому? Та це ж із вашої, в'язничної книгозбірні? Чи може він там тільки для в'язничної адміністрації?!“

— Чому ти так мало писала останніми часами?

Іван блідий, схвилюваний, докірливо дивиться на мене, але враз ніжно посміхається.

— Я тебе бачу... бачу вже тебе, нарешті, близько, Хмариночко!“

Так, я теж близько бачу його осяяні внутрішнім сяйвом очі, але навіть руки простягти не можна, щілинка занадто мала.

— Я? Мало писала? То, значить, не доходило до тебе... значить, з поштою негаразд... Ось тому мабуть і мій арешт... десь, очевидно, „провал“ із „поштою“.

— То ти писала, а листи не доходили... А я вже думав, що забула мене, забула Літин, усе забула.

— Ні, нічого я не забула...

Мовчимо, тільки очі потонули в очах... Взяти б його за руку і вивести з в'язниці.

— Чи ж довго ще тобі,— ледве чуто питаю я.

— Мабуть довго... заплутують справу... жандар - слідчий хоче вислужитися. Але хоч як довго, ти ж мене чекатимеш, а тоді оселимося разом...

— Комуною, може.

— Ні, не комуною, а ти зо мною вдвох, як моя жінка! Правда?

Він напружено чекає. В очах благання і біль...

— Може, Івасю... Але я ще про це все не думала...

— Але ж ти любиш мене?

Посміхаюся лагідно.

— Ну, звичайно, люблю... Ні з ким мені не буває так тепло, як з тобою, Івасю...

З Пашею та Женею щастило більше й вільніше бачитися — то на коритарі жіночому зустрінешся, то на прогулянках. Вони наче вирости тут і споважніли.

— Вчимося. Багато читаємо... студіюємо... Бо хіба ж буде де стільки гуляючого часу як тут?!

— Чого це вас так довго тримають?

— Всіх довго! Зв'язки з партією викрито. Заплутують глибше й нас.

— Особливо мене приплутують ґрунтовно до Іванової справи.

Женя почервоніла й зідхнула.

— Як же ваші з Іваном справи? — цікавиться Паша. Сохне хлопчина.

— А звичайно сохне у в'язниці. Дайте йому волю, побачите, як оживе.

— Та воно так, — заклопотано, як сестра за брата, журиться Паша. — На волі оживе він. Але потрібна йому рука, щоб його підтримала в житті... непристосований він до життя.

— Тут його Паша підтримує, — прошепотіла Женя.

— А Женя ні? — запитала я несподівано.

— Звичайно, як же інакше. Ми ж давні товариші! — Женя очі в землю втопила.

— Розходьтєся, розходьтєся!... — перевірка йде... — виріс перед нами староста; він дбав додержувати деякі формальні вимоги в'язничного режиму, щоб зберегти фактичні „вільності“.

Я отямилася... І пригадала враз, де я. Клацали засови, брязкотіли ключі, цокали остроги. Нашорощено проковтнули нас сірі стіни загра-тованих „одинокоч“. Насувалася темна й тривожна в'язнична ніч.

XIII

Як і завжди першого травня, я встала раненько й зразу ж вийшла на шпитальне подвір'я. Це було місце прогулянки для жінок, а також для хорих. Прогулянки за регламентом відбувалися від дев'ятої до одинадцятої, але ми привчили варту випускати нас з самого ранку і твердо обстоювали це своє право на тепле весняне повітря.

Тут, у затишному кутку подвір'я, був і нелегальний „клуб“ наш. Була тут і школа. Вчили грамоти, а найбільш політграмоти. Бесіди - лекції для малосвідомих товаришів. Багато видатних партійців тоді закинула ненаситна рука „недрьоманого ока“ поза ґрати.

На подвір'ю вже рух і оживлення — моціон і гімнастика. А жвава в'юнка староста наша (нашого жіночого коритару) Маруся, як завжди, пиляє з арештантом дрова; двоє товаришів коло неї вмить переколюють їх. „Це найкращий спосіб, — каже вона, — зміцнити нерви й розвіяти тугу“. Сумна усмішка навігає на її бадьоре обличчя. Я знаю, у неї „дома“ двоє чудесних дівчаток, що вже довго сумують за мамою.

„Політичні“, як щось вирішили, то значить зробили. Вже обмірковуємо самі деталі щодо сьогоднішнього вечора.

Влаштувати свято тоді, в тому хаосі, що панував на Лук'янівці, де енергійні, високо - розвинені, культурні люди стихійно, колективом своїм взяли гору над мертвими приписами інструкцій, уложених для населення „мертвого дому“ — це не важко було. „Політика“ дужими хвилями залила всі камери, коритарі, подвір'я. Перед організованою волею цього численного колективу пасували надзирателі та навіть „помічники“. А поки що Лук'янівка ще був інтернат, де мов умисне зібрано було найвидатніших революціонерів, агітаторів та пропагандистів, а також і досить численну аудиторію робітників. Тут всі ходили з камери до камери, всі бачилися

на прогулянках, обмінювалися книжками легальними та нелегальними... Лице „начальства“ бачили тільки на вечірній перевірці. На ранішній „начальство“ й не заглядало до камер, швидче проходило далі.

Обрано було найдальшу камеру на жіночому коритарі. Туди всі мали зібратися по змозі. Кому вже мешкальні умови рішуче не дозволяли, той мав на вікні в себе влаштуватися й звідти перегукватися з товаришами, беручи тим способом участь у загальному святі.

Комісія ілюмінаційна... комісія харчова... комісія вартова.

Ми з Іваном ліхтарі розвішуємо й пустуємо мов діти. Він такий веселий сьогодні, такий дотепний. Скільки в ньому вогню й натхнення.

— Це нервово, — шепоче Паша. — Боюся, щоб потім не було істерики...

Ой, тепер такі чоловіки... гірші за жінок...

Але ми не слухаємо й пустуємо, мов діти. Тішаться й пустують навіть старші за нас, поважні бойові революціонери. Свято ж бо, робітниче свято...

Вже на всіх вікнах ілюмінація. А тут, в камері, де всі сходяться, на столах різні наїдки, а в кутку величезний самовар. Це здобув дід Мартин, дуже співчутливий до „політиків“ дозорець.

Якийсь дивовижний мітинг. Спочатку сепаратні дискусії в окремих групах: ні, це ви, голубе, потонете в хвилях найяскравішого опортунізму... „Ні, тут має бути „або“ - „або“, жодних компромісів“... „Ні, Карл Маркс такого шляху нам не вказував... це вже ваша, колего, отсебятина... Нам треба уважно ставитися до марксизму й пильнувати, щоб він не вироджувався у „струвізм“, у „ревізйонізм“...

— Тихо! тихо, промови!

Промовляли знайомі й незнайомі, але однаково близькі. „Перше травня та його значення“... „Робітничий та професійний рух у Європі“... „Історія революційного руху в Росії“.

Весело пили чай, знайомилися, обмінювалися книжками, відозвами. Далі погасили вогні й почали співати. Співи у в'язниці — це зовсім не те, що співи на волі. Вони перемагають мури та ґрати й розливають у душі радість єднання з світом цілим.

Не боялися, що співи нанесуть „начальство“. Воно вже мусіло звикнути до співів. А чи співає кожен у себе на вікні, чи всі вкупі — цього йому не розібрати.

„Повій, вітре, на Україну
де покинув я дівчину,
де покинув карі очі,
Повій, вітре, опівночі...”

Мелодійно - тужливо лине спів за ґрати, на вільні простори. Майже кожне серце тужить, до іншого рветься туди, за ґрати, туди,

„де покинув карі очі“.

Іванів тенор так зворушливо верхи виводить. Рука його стискає мою руку. У сутінках його уста знаходять мої уста. Якісь чари... так затишно, урочисто. І враз бурхливе, грізне:

„Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте тиранів, будуйте тюрми...
До бою сто тисяч робітників стане—
Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани!

Гремить, гуде в камері... грізні хвилі голосів наче ґрати ламають. Летять на простір гарматними пострілами. Заповідають:

На смерть! На смерть! на смерть вам, тирани!

XIV

По першій травні один з „помічників“ начальника в'язниці націлився урізати фактично, а не лише на папері „вільності“ політики. Враз несподівано й рішуче взявся він, і йому пощастило. Він досяг того, що не всі разом гуляли, а за певною чергою; що камери замкнені були цілий день; що гуртуватися у „клубі“ або в „школі“ стало важко. Його око цілий день пильнувало. Жити стало нудно й важко. Зв'язок тепер мали по між себе переважно через вікно камери. Перегукувалися, розмовляли з вікна у вікно, іноді так слухали й промову або доповідь.

З Іваном ми бачилися коротко, побіжно, але щодня. Саме, як нас, кількох жінок, вели до камери, після прогулянки, його з камери виводили, і ми зупинялися на кілька хвилин.

— Ну, як почуваш себе?

— Тепер, як ти тут, далеко краще... Ти не сердься, це не значить, що я хтів би, щоб ти подовше у в'язниці...

— Та я нічого такого не думаю... — всміхаюся лагідно. Це ж радісно другому вітиху нести собою...

Вечорі тепер довгі й нудні... весняні й самотні. Як клацнули засови, дзенькнули ключі, ніч довга, задушлива. За вікном, на волі, вона запашна...

І враз мене звільнено.

Можна було звичайно дивуватися, чого мене аж тепер звільнено, а не раніше... у мене ж нічого не знайдено, я на ніч ніколи нічого не лишала в себе в хаті. Але проте я здивувалася, що мене так швидко пускають. Сиділи бо тут люди довго, і так всі звикли, що треба сидіти, хто його зна доки.

На допиті у в'язничній конторі коротенько спитали: ви наречена Івана Гільченка?

— Так.

— Передавали йому листи?

— Звичайно, це ж природна річ нареченому писати.

— Щось дуже багато вас бачили по-під в'язницею...

— Харчі йому носила; що ж тут дивного?

Коротка мовчанка; уважний погляд на мене.

— Ви вільні!

Тріпоче серце, дух завмирає. Спокійніша була я, коли казано мені: ви заарештовані.

Як уві сні складаю речі, прощаюся з ближчими сусідами, гукаю до Паші й Жені, стискаю міцно крізь кватирку у фіртці руку Іванові, відповідаю теплим поглядом в затуманені очі його.

Я вже за брамою. Назустріч мені люди, назустріч рух. Коні весело підскакують. Трамваї нестримно мчать.

Олена та її товаришки на місці: коло друкарні, коло відозв.

Вона тепер уже не Олена, а Настя і вже не в тому садку, де прапор шила, а в іншому. Сидить з товаришками та рушники шие. Білий вишняк, яблуні рожеві, і пахощів - пахощів.

— Це ви так цілі дні тут, за рушниками? — підсміюся.

— Нічого, хай за рушниками, аби не за ґратами. Нас рушники рятують від ґратів, щоб ви знали...

— Ні, ні не смійтеся! — потверджує подруга Оленина Палажка, — авжеж рятують. Тільки хто почне під'їжджати до хазяйки, а що це у вас?

які дівчата живуть, що поробляють? А вона їм: Та швачки, а там такі вже хороші... такі рушники, обруси шиють... хороші дівчата, роботящі...

І сміються всі, веселі такі.

— Видно й мені доведеться „рушникувати“, — кажу я поважно.

— Найбезпечніша в світі справа. То там курсистка чи вчителька — це вже крамола якась неодмінно. А вишивальниця — швачка смирна патшина, хіба їй в умі „основи підривають“?

Як же чудесно цвірінькають горобці! І чому це я раніш ніколи не помічала їх? Це мабуть тому, що й вишняк тут сміється та яблуні рожевіють. А знаєте, вишивальниці, такі гарно весною на волі...

Я побувала в „друкарні“, де вони всі, мої „вишивальниці“ працюють. І нагадала мені ця друкарня в'язницю. Сіро, несонячно; загразоване вікно, наче якась комора, заградована від злодіїв. За те й від чужого ока безпечно тут. Олена, Палажка, Оксана так само вправно літеру до літери підбирають, як хрещиками рушники засівають.

— Тут до півночі часом доводиться — шепоче Олена. — І Макс іноді приходить. Чому ти не спитаєш за Макса?

Я мовчу. А Олена пояснює товаришкам:

— Знаєте, вона боїться Макса.

Хочу обуритися: мені боятися Макса! Але в цю мить і сам Макс на порозі.

— Чергові відозви готові, товаришки?

XV

— Паша, ти? А де ж Женя?

— Я, я... А Женю ще не пускають, бач, яка справа... А тепер не знаю, чи й скоро випустять. Там таке робиться, якби ти знала...

Розказ звільнити Пашу прийшов учора ввечері. І раненько сьогодні її пустили. Тоді ще не знали в конторі, що трапилося у в'язниці. Якби знали, може її й не пустили б.

А трапилося таке: втікло дванадцять „політиків“... чуєш—дванадцятєро. Залишилися мотуз'яна драбинка на стіні та четверо вартових по під стіною, чимсь обпояних, бо ще спали, мов непритомні, коли вже всі навколо заметушилися.

— Дванадцятєро? — неймовірно перепитую. Ну - ну!..

— Такий сполох скинився. Якби спокійно все, може б і Женю сьогодні - завтра звільнили, але тепер... о, тепер! Проте чудесно, що вони втекли.

— Іван? Може він? — схвильовано питаю.

— Ні, ні, він не тікав. Та й йому може хіба заслання, а тим всім каторга була б... Там Крохмаль і Бауман...

— Так, це подія. Шукатимуть їх, очевидно, й по місті, й по околицях.

Я до в'язниці ходила, але вже менше, бо мої обов'язки від „Червоного Хреста“ через мій арешт перейшли до інших. Я ходила лише до Івана. Передачу носила; а з побаченнями поки що урвалося.

Лютий режим запанував тепер, після втечі дванадцятьох — у в'язниці. Наслали туди нове „начальство“, і нова мітла почала „вільності“ вимітати. Обмежили передачі, урізали побачення. Вже нареченим побачення не давали, тільки матерям та жінкам. Вже три тижні я Івана не бачила. Казали, дуже зле почуває себе.

— Що йому, він хворий? — розпитувала я одну товаришку, що звільнена, принесла мені листа від нього

— Нерви в нього! А втім дуже турбуватися вам не треба, його сусіди люблять, дбають за нього, особливо Женья!

Листа читала й перечитувала, того, що вона мені принесла.

„Люба, я так стомився... Від тебе ні слова! Як з побаченням? Знаю, що тепер дуже тяжко щось передати. Знаю, що побачень не дають нареченим. Слухай, а може б нам обвінчатися тут, у в'язниці?!. Як ти на це? Звичайно, на волі — хіба б ми вінчалися? Нам цього не треба. Але тут, у в'язниці, ця формальність нам дуже потрібна. Ми матимемо побачення. Як я вже хочу подивитись в твої любі очі“...

Колись давно революціонери теж вінчалися, як обставини того вимагали... навіть тоді, коли вони й не думали бути чоловіком і жінкою... Чому ж би нам не повінчатися?! побачення тоді неодмінно даватимуть!

Мрійно - романтичний настрій охопив мене. Це так надзвичайно — вінчатися в в'язничній церкві... І лише для того, щоб революціонераві побачення дати, полегшити йому тяжке в'язничне життя. А якби його висилали... і якби й я хотіла з ним (напевне хотіла б), то це можливо тільки тоді. Якби ми повінчалися.

Я почала ходити, клопотатися, заяви подавати про дозвіл мені на вінчання з „государственным преступником“.

Усі ці документи, заяви, кінець - кінець, опинилися в одному місці: в жандарському правлінні, і щоб отримати „резольцію“, довелося мені „предстать пред очі“ шефа жандармів, найгіршого, найлютішого генерала Новицького.

XVI

Бувала я й раніш в канцелярії цього грізного „превосходительства“, а його самого не доводилося бачити; тільки голос його, рвачкий та ревучий (наче окремі склади із себе викидав, а не слова) чула з кабінету його.

Сиджу, вичікуюю у почекальні біля канцелярії своєї черги. Поруч сусіди: старенька жінка в хустці час від часу сльози утирає; двоє молодих дівчат налякано - зосереджено вп'ялися очима в годинника на стіні, зідхають. Тиша така, що чути, як рипить перо канцеляриста, як вистукує тихе бовтало годинника.

Здається мені, що чути, як моє серце вистукує. І гніваюся я, що так тремтить воно, так сполохано завмирає. Не боятися ж мені генерала!

Боятися! Чого мені його боятися?! Ми, революціонерки — загартовані, ні шпигів, ні жандарів нам не боятися! Ми все робимо, щоб вони нас боялися. Іх жменька, а нас легіони!

Тремтить серце й завмирає від передчуття нового в моєму житті: я чекаю дозволу на вінчання. Що воно має змінити, це вінчання? Та це ж сама формальність, це—право на побачення ізлюбим товаришем! А може...

Тихо одмірює хвилини вічності годинник у генеральській почекальні, тихо шкряботить перо генеральського канцеляриста; тихо плачуть і тихо зідхають прохачі, генеральської милости очікуючи. Тут усе має бути дуже тихо, бо „його превосходительство“ якщо почує...

І в цю напружену тишу вдирається рвачкий бас генералів: бу - бу - бу, бу - бу - бу - бу - бу...

Тихий принижений голос чийсь його благає, розпачливо захлинаючись. Але сипке буб - бу - бу - бу... покривас всі благання, усі розпачі,— ставить крапку на всіх сподіваннях.

— В Наримський край... бу - бу - бу... буде далеко... Бу - бу - бу... буває й далі... бу - бу - бу- бу- бу...

„Буває й далі“. Настирливо слова ці лізуть мені в уха. Враз думка шибнула: „і його можуть вислати, його, Івана“!

То легче буде поїхати туди з ним, як звінчаємося.

„А чи хочеш ти їхати з ним?..“ — тремтить і завмирає серце.

— Макаренко Наталія! — хтось вигукує моє ім'я, і саме так, як в школі викликали: раніш прізвище, а потім ім'я. — І рука канцеляриста вказує мені на двері до кабінету.

„Але я не школярка!“ — говорить ціла моя постать, як я повільним кроком, високо піднявши голову, переходжу кімнатою.

За мною зідхнули дівчата, схлипнула стара жінка, а годинник брутально - революційно пірвав тишу боязкого канцелярського повітря.

З останнім, дванадцятим ударом годинника я була вже в кабінеті. Перше, що я побачила, це роззявлена червона паща звіря, білого ведмеда, що лежав в кутку проти дверей перед камином. Хижа вишкіривши білі гострі зуби, ведмідь наче чигав на здобич.

Генерал стояв у другому кутку за столом. Був, як огнева гора перед вибухом — червонопикий, з настобурченими сиво - чорними космами; чорні очі блискавицями кидали з - під кострубатих сивих брів.

Рвачко й грізно забубонів його голос.

— Макаренко Наталія! По делу о государственном преступнике Иване Гильченке.

— Свиданий? — Никаких свиданий! Дело серьезное, а на свиданиях записочки... Никаких свиданий категорически.

Я напружено вслухалася; бож насамперед чуєш оце тільки „бу - бу - бу - бу“, і крізь це гудіння мов з сурми якої невиразно вихоплюються уривки слів.

— Мені не побачення...

І подаю жандармові прохання своє.

Він читав, а я спостерігала цю вогняну гору, цього вулкана перед вибухом.

Ураз зсунув брови та як тупне ногою: ваших коммунистических браков я не признаю і не потерплю! Не потерплю!

А грізний погляд з - під насуплених брів мене наче спопелити хоче.

— А дальше что? Что дальше? Больше ничего не имеете? — нетерпеливиться генерал.

— Ничего!

І виходжу.

— Ай - ай - ай! Надо было прибавить „ваше превосходительство“. Как же так? На веки разгневали генерала! — докірливо шепоче канцелярист.

Генерал грізний, але я вперта. Одмовив, а я ще піду. Крапля довбає камінь. Піду сьогодні, піду завтра. Кілька разів піду, а свого доб'юся. Написала про це Іванові.

Помітив Макс на столі в мене чернетку прохання про вінчання.

— На що це? — питає. — Ти вінчаєшся?

— Так. Потрібна ця формальність.

— Кому вона потрібна, тобі? — І дивиться вбік.

Мовчу. Мабуть мені потрібна, коли добиваюся.

— Ти насамперед утратиш своє ім'я. Матимеш чуже.

Так, це мене трохи вражає...

— На що взагалі вінчатися? Як почуття вас зве, буде видно тоді, що його робити... Але на що вінчатися — не розумію.

Спокійний, урівноважений Макс хвилюється. Я зацікавлено спостерігаю: новий він якийсь!

— Якщо ж? — нервується Макс. — Почуття людей зводять, утворюють родину, а не ці умовності!

Так, ясно, і ціла моя істота взагалі проти умовностей. І проти того я, щоб своє імення втратити.

Я почувала, що голова моя, високо піднята перед „його превосходительством“, опускається під допитливим Максовим поглядом. Почуваю, щось тепле стискає мені горло, і на очі насувається вогка пелена туману. Щоб я ото це заплакала, ні сіло, ні впало перед Максом?

Та й спитатися, чого?

XVII

— Дозвіл на вінчання здобуто; і завтра (це припало саме на неділю) вінчаємося. Чомусь так швидко треба поспішати.

Феєрично швидко погодили все з тюремною адміністрацією. Феєрично швидко мене зібрали. Десь узялися батьки Іванові (звичайнісінькі собі неможливі міщани).

З неба таке лило, а на землі такого води стояло, що дуже важко було сухо до екіпажу вскочити. Ніби перешкодити хотіла мені природа.

Але я була вперта і мене ніщо не могло спинити: вирішено, ухвалено: ми з Іваном вінчаємося.

Карета наша їхала поволі; вона власне пливла хвилями сірого моря, що утворилося навколо нас на вулицях, а назустріч нам пливли на цих самих хвилях гілки, різна дрібнота, тріски. Розбурхана стихія рвала все навколо: дерева, вивіски, вікониці, і душу мою розривали бурхливі вітри.

То хотілося назад повернутися, од усіх заховатися й од самої себе в найтемнішому куточкові своєї хати. То швидко побачити Івана.

Уявляла собі, як він зрадіє, як схопить мене за руку. Йому радість принести! Йому, ув'язненому, знесиленому, піддати сили до боротьби, принести заспокоєння й радість.

Закаляна, забризкана болотом, по колеса у воді, стала карета біля в'язничної брами. Знайома брама. Знайомі обличчя придверників.

Ці, завжди суворі, часом розлючені обличчя тепер добрі, привітні, як привітне й обличчя начальника.

Всі зворушені „в'язничним вінчанням“, іншим усміхається перспектива побачити нове для в'язничних стін видовисько.

„Наречена приїхала. Наречена!“

Горить мені лице, як вискакую з карети. Поспішаю східцями до контори. Я наче не „я“. Лечу, щоб самій,— не на очах побуті, і на що тут усі ці люди, що зацікавлено поглядають на мене?! Івана хотіла б я тепер побачити, тільки його одного!

— Уже ж і побачення вам доведеться дати,— добродушно дивиться на мене начальник. — У кімнаті можна, без грат.

— Та що ж побачення, як повинчати повинчають, а мужа додому не пустять? — зідхає при дверях вартувий.

Я виходжу з кабінету начальника, всі мої супутники, що в конторі чекали, за мною. Мовчки, якось хапаючись відбуваемою цю путь до церкви, через в'язничне подвір'я, де арештанти воду змітають та містка з дощок прилаштовують, під поглядами сотні зацікавлених очей, що з-за ґратів відблискують.

Ідемо. Мені здається, до якоїсь невідомої країни мене ведуть на якусь невідому долю. Хтось зачарував мене, і вже я — не я; якась дивна істота без своєї волі...

— Хмаринко! — чую голос з-за ґратів. І вмить пізнаю: це Женя. Якійсь хмурий коритар. Люба постать простягає мені руки: Івась, його тут лишили чекати мене.

Але спинятися тут ніколи. „Далі, далі!“ — шепочуть мені з-заду. Ми ж волі свої тепер не маємо; ми мусимо коритися волі якихось сил.

Вони, ці сили, в образі людей близьких нам, кудись ведуть нас, десь ставлять, дістають десь перо й паперу. Кажуть нам писати. Це значить, тут ми присягаємося на вірність. Підписати?! Так, це треба підписати! Розписуються якісь високі постаті, якісь знайомі, молоді обличчя в них: Остап, Пилип... ось де, ось як доля привела знов побачитися!

„Як там на волі, товаришко?“ питає Остап, потискуючи руки. А з другого боку біля мене вже виросла монументальна постать Пилипа-ливарника.

— Цікаво, але вас бракує, — оглядаю їх, помічаю бліді лица, утому, нудьгу.

— А ми радіємо, що Іванові легше буде, як одружиться. Чи на побачення, чи на висилання, чи на листи, все легше, ніж самому.

Наче туман навколо мене. Мене обхоплює якась тривога. Чи треба робити те, що ми робимо?

Кінець. Кажуть поцілуватися нам. Іван бере за руку й не випускає мене. Свідки й усі присутні здоровлять нас. Старі очі витирають. Ми вдвох ідемо за начальником; він веде нас у контору. Залишає удвох.

Іван заглядає мені в очі. Ніяково якось мені; не знаю, чи є в мене те, чого шукає він. Душу мою розривають бурхливі вітри.

Як трісочка, що безпорадно пливе за течією, я безпомічна; безвладна, мов пушинка, що подув повітря несе її без опору. Ніжність до засмученого перемагає, має перемогти!

— Ось звільнять, на віки вже будемо разом... — горнеться він. — Правда?

„Разом? Чи ж мрію про це так, як він? чи бажаю?“

Пустка в моєму серці й жах.

За вікном знов злива, гремить, гуркоче, і огненні блискавиці прорізують захмарене небо.

Мене щось страшенно штовхає, підкидає; я наче лечу кудись і покидаюся.

Мокра від сліз моя подушка.

XVIII

Це був сон: злива, карета, весілля, вінчання, скорботні очі Іванові. На мокрій від сліз подушці я прокинулася. Думок - думок насунулося на мене... І голова горить наче залізом стиснута.

Зараз під душ і...

Але треба вставати до канцелярії шефа жандармів. Раз розпочату справу треба до кінця довести... я так звикла... Та й Івась чекає. Уся його надія на мене.

„На ці побачення з тобою уся моя надія“, — писав він, — на те, що побачу тебе, почую тебе, рідну, близько. Дуже бо гнітить мене неволя, думки чорні напосідають“.

Але до жандармерії йти не довелося.

Ще я одягалася, як прийшла Фрося, робітниця з тютюнової фабрики. Ще в Катрі колись з нею ззнайомилася. Сьогодні її звільнили. А Івана з партією засланців одпроважують сьогодні на Сибір. Таку звістку доручили їй мені переказати.

— Сьогодні? Чому сьогодні? Так несподівано...

— Так. І він не сподівався. Все мріяв про звільнення його. Мріяв про вас, про одруження з вами. Якби встигли повінчатися, могли б їхати з ними.

А тепер не так склалося, як жадалося.

Я мовчу, а серце розриває жаль до товариша.

— Женю теж разом висилають. Здається, обом призначено Мінусинськ. „Женю? То вона догляне його!“...

Мені легше дихати стало: він, любий товариш, не сам, не самотній. І уголос кажу не зовсім доречно:

— Женю? Це добре! Власне, не те добре, що Женю висилають, а те, що вони удвох...

Ще не усвідомила сама собі, якя ставлюся до нової ситуації, коли приходить Олена. Розповідаю їй, як усе склалося і знов повторюю, ніби перевіряю себе: добре, що в одне місце і Женю й Івана висилають...

— Ви не заздрісна, Хмаринко, — дивується Олена.

Ох, я не знаю вже, заздрісна я, чи ні. І взагалі я нічого не знаю.

Намагалася вінчатися, а уві сні плакала од вінчання. Прокинувшись, знов ладна була добиватися вінчання.

Не було в мене потрібних слів для Івана на побаченні, а тепер гостро пече мене туга за ним.

Стою перед вікном. На хмаринки задивилася. Мінливі вони й химерні. На тлі блакитних просторів, легкі, принадні, линуть вони, химерно перетворюються і зникають зовсім.

— Хмаринко! Ото замислилася! Я гукаю, гукаю! — за мою спиною голос Олени:

— А як Макс? де він? що з ним? — це я прийшла запитати, бо вже з тиждень не бачу його.

Приходимо „туди“ на роботу, але ніколи не бачимо його, він тепер не живе там, очевидно... Жана натомість бачимо. Він керує роботою. Але про Макса мовчить.

„Ах дайте спокій мені з тим вашим Максом! Мені якось спокійніше, як не чую про нього, не бачу.“

Уголос кажу:

— За Макса давно не чула. Давно не бачила його. Та й чому б мені його бачити?

Олена ще трохи чекає, потім здивована йде собі.

Я довго ще стою перед вікном: думки мої безладні, химерні мчать за хмаринками мінливими.

„Мабуть так краще буде...“

„Що буде краще? Що?“

XIX

А вороги наші переходять у наступ. Військові екзекуції, що тепер, по загальному робітничому страйкові, стали звиклим явищем, та „зубатовщина“ вимагають од робітництва організованості й витривалості.

Витривалість є — це й страйк виявив, але праці серед робітників непочате поле. Ростуть лави свідомого пролетаріату, росте бо армія безробітних та погіршуються умови праці. Тепер на чолі завзята, систематична підготовча праця. Політвиховання та загальне навчання.

За делегатів на закордонний з'їзд обрано: Макса, Жану й Петра.

Олена частенько-навідується: чи не повернувся Макс. На що він їй? Чи не закохана вона в ньому?

— Що, Олено? Знов за Макса ти? Та нема його. І нащо він тобі здався?

Я озирнулася. Олена ж? Так! Олена, але чого така дивна, така аж страшна.

Бліде обличчя подивилося на мене з - під хустки. Очі налякано, напружено горіли.

— Нас вистежили! Друкарня! Друкарня! — Вона знеможена впала на стільця.

— Боже мій! Друкарня загине, а Макс так наказував: бережіть друкарню.

— Та кажіть до ладу, що таке! — кинулася я до Олени. — Випийте води.

— Ох, задихалася так, тікала від шпиків. Двічі міняла шлях, двічі переодягалася по дорозі до вас, тут у мене подруги є!

Дивлюся на неї: перекупка з базару укутана в хустку, великі рукавиці, валянки на ногах, підперезана туго поясом.

— Кошки мої й коромисло за дверима. Хочу попереносити в кошиках шрифти. Позабирала їх, поскладала у тітки моєї подруги Оксани. Але куди я понесу? Може ти мені скажеш, куди мені нести? Єсть же у вас „чисті“ приміщення, як яке лихо!

Приміщення я надумала аж два, пригадавши усіх „співчутливих“ адвокатів та лікарів; обрала те, де не було покоївки, а за неї правила якась родичка господарева, „теж співчуватка“.

Олена страшенно зраділа і враз заспокоїлася:

— Мені аби я знала, куди нести. А я вже попереношу. І поперед самим носом шпигунів отих, якщо він їм іще не одмерзне день і ніч винохувати та вишукувати.

— Помогти треба? — коротко запитала я.

— Ні, я сама.

— Тоді я зараз попереджу тих людей.

Я блискавицею злітала за два квартали й попередила.

Над вечір „перекупка“ була вже на місці.

Другого дня тоненька сільфіда - міщаночка впурхнула в мої двері.

— Усе скінчено!

І це знов Олена. Яка різюча переміна, яка гнучкість. Максова наука про конспірацію в ліс не йде.

Вона аж поцілувала мене з радощів і, сівши біля вікна та стежачи за ним пильно, почала розповідати цілу історію.

Вчора уранці помітила, що шпигуни стежать за приміщенням, де друкарня... Роботу припинили; усі вилізли у вікно та фірткою в сусідній двір, а далі на протилежну вулицю. Усі обминули небезпеку. Але щоб шрифт та машинка загинули... Ні, нізащо!

Перебравшись за перекупку та погубивши по дорозі шпигунів, Олена відважно повернулася од мене на безпечне місце. Там повклала шрифт: частину у свої коші, частину за вікно в торбині спустила (Оксана мала зайти з двору на допомогу) і поволі вийшла з парадного.

— Тяжко було страшенно, розумієш? Я ледве могла дійти за два доми; там у подруги частину скинула шрифту і пішла вже легше. Потім, як там у лікаря твого мене прийняли гарно, поволі повиїмавши із своїх кошів увесь цей небезпечний скарб, я ще раз зробила усе те саме, пішла до подруги решту забрати. Та довелося ще й утретє йти й утретє лікаря турбувати... притягла торбу із варстатом — не викидати ж його на вулицю!

Олена кинула довгий уважний погляд у вікно, певне пошукуючи за шпигунами.

— Але втретє вже перекупка не лізла із своїми кошами у лікарські сіни. Під'їхав до ганку лікарського приміщення візник і дві пристойно одягнені жінки (одна певне сама „мадама“, хазяйка модної майстерні, друга її помічниця) понесли в сіни ящик із сукнею для лікаревої дружини.

Олена важко дихала, очі їй горіли.

— Ця друга, ця помічниця — це я була звичайно, — щасливо засміялася Олена. — Але ж і потерпали ми, поки несли ящика. А що як шрифт провалить денце і розсиплеться?!

- Щасливо як це ви все примудрували, Олено.
- Але, Хмаринко, там поруч з друкарнею і Максова кімната. Він знов останніми часами сам жив. Ви забули за це, правда? Що його робити? Ні, я не забула. Ще вчора шибнула мене думка. Макс! що як він вночі повернеться?!
- Так правда, Олено, Максowi там небезпечно. Але я вже порозумілася з товаришами, і йому нова кімната є.
- От, як тільки його повідомити, щоб бува з вокзалу не розлетівся?!
- Це Олена мовила, а я це саме в той момент подумала.
- Чого це думки наші, турботи наші, збігаються на цій людині.

XX

— А цікаво проїздитися отак, Хмаринко! от якби ти побула там з нами!

Макс уже одійшов од партійних тем, уже з півгодини розповідає мені про безліч цікавих речей.

— А знаєш, Хмаринко (Макс уже тепер ніколи не збивається на „ви“), знаєш це чудесне почуття волі, коли йдеш улицею й вільно переносиш не легальні книжки; ідеш до друкарні, там вільно виходить газета революційна, що за неї у нас роки заслання. Стоїш на трибуні у залі, серед величезного натовпу і приликаєш до боротьби з буржуазією.

Гей би в нас швидче отаке завести! І не стежать ото за твоєю спиною настирні шпигуни!

— Або стежать, та ти не помічаєш!

— А може й так, Хмаринко! Це ти мої дитирамби конституційній державі маєш намір спинити. Мабуть, треба спинити. Звичайно, це тільки зверхня вільність і п'янить вона нас, що надто вже безправні під брутальним чоботом самодержавства. Але у нас, Хмаринко, більша воля настане. У нас досягне пролетаріят своєї диктатури. Де дуже вже душать, тим вибух грізніший.

Щось Макс балакує став, як ніколи. Вічно стриманий, зосередкований, діловий, він тепер невпинно розповідає.

А я слухаю, мов зачарована чи словами його, чи музикою слів.

— Ну, розпустився я тут, Хмаринко, засидівся як в тебе. Це мабуть я скучив за тобою, — жартує він, підводячися.

— Мабуть — у тон йому відповідаю.

— А ти? Ти може скучила, та не за мною? Од Івана давно листи мала?

— Од Івана? Листи? — я зовсім розгубилася. Так далеко думками я була від Івана.

Зразу гризлася я й гнівалася на себе, що не тягне мене писати йому, ніби з обов'язку роблю це. Він, мовляв, на засланні, а я не дбаю на нього. Але де далі байдужіша ставала, бо й в листах від нього не почувала тої туги, того терпіння, що колись було.

Проте серце мені стиснулося боєм.

— Од Івана? Учора мала листа. Оце відповідатиму.

— До побачення! — ураз підвівся Макс. — Мені пора!

— До побачення!

Я замкнула двері й машинально стала до вікна.

Ну, цілий і здоровий Макс! Олена попередила його на вокзалі про небезпеку на старій квартирі. Два дні ходила зустрічати поїзд. Ну й гаразд.

Тепер до чергових справ. Їх багато.

А над почуттями мені розводитися не час. І не хочу я їх.

Не хочу нічого, що б зв'язувало мене особисто й одривало од революційної роботи.

Всі сили, весь час, усю енергію на революцію.

„Нас кличуть гудки!“ — пригадала я наше з Катрею гасло. Так, „кличуть гудки“, і ніщо інше для мене не існує.

XXI

Катря. Катря якось несподівано з'явилася на нашому обрії. Були чутки, що з рік уже працює на провінції. Аж ось вона бомбою серед нашого розбурханого життя.

Два роки я Катрю не бачила.

Вона справді одужала, набралася нових сил. І повною жменею почала їх знов витратити, незмінна організаторка та агітаторка.

Мати умовляла її раніш одпочити трохи, як не може вже цілком облишити цієї роботи. Але де там? Катрі — спочити! Тепер, коли праця горить!

І сама Катря тепер знов так горить, що страшно стає за неї.

„Наше життя коротке!“ каже вона. „Чи встигнемо все зробити? Праці неозорне поле!

Я страшенно рада, що Катря повернулася знову у центр до роботи.

XXII

Фронт шириться що раз, і війська треба мати революційного що раз більше та тримати його наготові. Війна загрожує новими ускладненнями, новими злигоднями для робітництва, ця загарбна авантюра ненажерливих Романових. Але й викликає вона нові зрушення серед робітництва, нові протести.

Настрій робітництва тепер такий, що майже готове воно до збройного повстання, готове вирвати владу у самодержавних авантюристів. Але не озброєне воно, не організоване масово.

Усе на зміцнення організації масової, усе на озброєння! — таке гасло на черзі маємо.

І збиваємося з ніг ми, рядові робітники підпілля, не кажучи вже про керівників: ті ненастанно їздять, виголошують промови, організовують нові й нові гуртки робітників, виховуючи нові кадри агітаторів. Пливають до партії нові підпільники, шкільна молодь, їх загони цілі прибувають. Репресивна політика безглузвих міністрів в галузі школи дає свої овочі.

Організації ростуть ненастанно.

І треба, щоб вони росли. Може вони ще не так буйно ростуть, як треба б. Ростуть і зміцнюються проте сили буржуазії, що, почувавши якусь тривогу й непевність, готується до бою. Ці акціонери, директори з „Продугілля“, з „Продамету“, наживаються на вугіллі та чавуні, як і приятелі їхні з численних фінансових та промислових підприємств; вони мають сильну партію, що називали її „Партією народньої свободи“. Це наш ворог, тим більш небезпечний, що революційною фразеологією прикривається.

У мене саме сьогодні доповідь у робітничому клубі (кілька робітничих клубів — у місті, нелегальних, звичайно) про цю буржуазну партію, я готуюся, опрацьовую матеріал (газети, брошури). Які в них чудесні засоби, як вони озброєні! Вони, ці наші вороги, капіталісти, навіть у боротьбі з царатом мають безмежні привілеї супроти робітництва. Мають право преси, зборів, право організації...

Постукали.

Макс увійшов.

Його я найменше сподівалася бачити. Законспірувався з головою і зник.

— Драстуй, Хмаринко.

Спокійно запалив цигарку. Не поспішаючи, одсунув стільця од вікна, сів і, не кваплячись, пускав сині цівки диму.

Він наче спокійний був, як завжди, але в очах щось ховалося. Випалив цигарку, поглядаючи на мене, то на мої папери, а тоді почав:

— Ну, це вже й у нас „зубатовщина“ завелася. То ми тільки чули, що десь вона є, а це вже на власній шкірі зазнаємо.

— Зубатовщина! — схопилася я. — У нас?

Я знала, що, борячись з робітництвом, царські поспіпаки, за ініціативою шпигуна - провокатора — Зубатова, почали організовувати легальні робітничі гуртки, що ставили собі за мету боротися за поліпшення свого економічного стану. Так мали на увазі полохливі царські прибічники одвернути пролетаріат од політичної боротьби. Знала я, що виник був в Одесі такий „Союз робочих та металу“, але там шпигунам незабаром урвалося; провокацію викрили, і надії поліцаїв прибрати робітничий рух до своїх рук розбилися.

— Та не роби таких страшних очей, Хмаринко! Що це ти наче з неба впала?! Чому не може саме в нас бути провокації, шпигунства, зубатовщини, коли вони пишно процвітають скрізь у безправній вотчині Романових? От тепер черга до нас дійшла. Ще одного дракона подолати нам треба. Ось тобі матеріал. Будеш говорити сьогодні за одних ворогів, згадай і за других. Хто зна, котрі й страшніші: вовки чи гієни!

Він присунувся й тихо промовив:

— На тютюновій фабриці викрили його, провокатора. Наших організовував, спілчанських та есековців. Уже все налагодилося йому було, та один з робітників пізнав в ньому шпигуна, що за ним стежив рік тому. Пізнав і викрив, саме як той агітував і кричав „товариші організуйтеся, й пильнуйте своїх економічних інтересів“. Тебе, я бачу, це дуже бентежить, Хмаринко.

Мене, звичайно, схвилювала звістка про нову стратегію нашого ворога, про спроби його „обійти нас“ майже на наших очах. А той розклад, що в робітничих лавах сіють такі „організатори“! Але на війні, як на війні. Небезпека, побільшені напади ворогів — це має тільки подесятерити наші сили.

Я чула, як росте моя енергія, прибувають сили. І я захоплено, в ентузіязмі мовила:

— Що ніч темніша, то ясніші зорі!

Макс схопив мене за руку й пробурмотів:

— Так, моя чудесна Хмаринко, і ти найясніша з цих зірок.

Я вихопила руку з нього, а він схопив тоді мене в обійми. Але враз — дотик його теплих голубливих рук такий ніжний, такий чарівний. Проте, я здригнулася.

Макс ураз, ніби налякавшись, пустив мене й вискочив за двері.

Це тобі спокійний, урівноважений Макс!

XXIII

Ми сиділи з Катрею у неї в садку, де пишно вербени, левкої цвіли, а витка красолія замережила своїми червоними голівками низьку горожку.

Тихо й тепло було. Непорушні яблуні й груші, виконавши своє діло, своє призначення, виконавши плоди свої, млосно дихали, пишаючися жовто-бокими та рум'яними своїми дітьми.

Тихо. Тільки пташина защебече або коники та інші комахи в траві зацвірінкають.

Мовчимо ми з Катрею. Поруч неї на столі „Капіталу“ Марксового том перший розгорнутий лежить і брошулка невелика „Комуністичний Маніфест“. Але вона ціла пірнула в газету.

Я мовчу. Чи тому, що заважати Катрі не хочу — хай кінчає свою газету. Чи тому, що... Ах, невже я така сентиментальна, така розмагнічена?

Ні, це садок і вербени й левкої проклятущо запашні впливають, навівають якісь мрії.

Я сижу, дивлюся на червону красолу, що ніжно припадає до тонких кілочків горожі, і пригадується мені Макс. Його теплі, голубливі руки, вони так ніжно лягають на мої плечі... Його темні, палкі очі... Його голос, ті слова чарівні: ти ясніша з цих зірок.

— Хмаринко! — поклікала Катря, — на тобі газету, почитай. Але ні, краще я тобі скажу. Бо все одно я не зможу мовчати, доки ти читатимеш. Слухай: уряд ухвалив скликати Думу. Державну Думу! Бач як помоглося, коли буржуазія рішуче виступила проти уряду? Промисловці й капіталісти закричали: дайте установчі збори, дайте конституцію. І от є вам конституція, хоч і куца.

Уявляю, якої залепечуть меншовики: нова ера, конституційні гарантії, воля слова й т. і.

Ще б пак: у Думі засідатимуть представники народу, представники од усіх станів людности.

Ох, і святкуватимуть же буржуї з партії „Народньої Свободи“ свою перемогу.

Ха - ха! скільки метушні буде, щоб поділити шкуру ведмеда, правда лихенького! Але ми, ми тепер саме й повинні рішучіш боротися. Так, рішуче, я готова трупом лягти, проклямуючи бойкот Думі. Після Гапо-нівщини, після січневого розстрілу беззбройних робітників — жодних розмов, жодних слів, жодних „Дум“!

Катря вже не сиділа під деревом... Вона, вимахуючи газетою, бігала, не помічаючи, куди стає її нога: на стежку, чи на траву й квіти.

— Бойкот. Тільки бойкот! І збройне повстання! Тепер, коли у царату такий дружній союз настане з буржуазією, коли вона, буржуазія, йому підтримки дасть, ми, що рахуємо завжди на свої власні сили, мусимо озброїтися...

— Чого ти так перелякано дивишся туди, Хмаринко? — перехопила вона мій справді переляканий погляд на оповиту красолею горожу.

Там, у горожі, фіртка розчинилася й хтось крізь неї входив, постать чоловіка високого впевнено прямувала стежкою.

— А, це вже сходяться! — Катря пішла назустріч. За високим, у синій блузі, поспішав низенький, в кашкеті; його зразу не видно було з-за дерев.

— Сходка буде, але ти лишайся. Ми з тобою одна душа, одне тіло.

Один по одному приходили робітники з сусідньої тютюнової фабрики, очевидячки. Це час перерви на обід.

Я здивовано оглядала всіх: не бояться так посеред дня, у садку...

— У нас конспіративні стежки й конспіративні фіртки скрізь є, моя любя, — заспокоїла мене Катря. — Починаємо, товариші, обговорення Булігінської Думи. Це ж уже справа сьогоднішнього дня.

— У нас тільки про це й мови, по цілій фабриці! — мовив високий робітник.

— Отже ми маємо тут вести чітко свою лінію і не зв'язати на об'єкти! співи буржуазних прихвостнів. У нас одна, тверда рішуча клясова лінія: бойкот Думи і збройне повстання...

Катря урвала й до мене: — ти знов страшенно нагледіла, Хмаринко? Я утупила очі на стежку, бо там постаті... Це не робітники вже, блискучі гудзики, сірі шинелі, револьвери при поясі.

Катря глянула й звверла. Поліція! Жандарми! Зробила рух рукою, і дві в'вчарки люто загавкали й скажено кинулися до фіртки.

— За мною! — обвела Катря поглядом усіх учасників сходки, а мене схопила за руку.

На веранду потягла вона нас, далі в кімнату, де сиділа її мати. Тут знов двері у садок якийсь сусідній. З того саду опинилися ми в якомусь сараї, а далі дверцята бічні із сараю нас вивели в поле. Тут і сама Катря зникла, а ми опинилися проти фабричних воріт. Просто височіла фабрика, і у брамі її уряталися всі мої товариші, ліворуч стелилася трамвайна колія. Я, зачувши дзвіника, приспішила ходу й зовсім знесилена, але заспокоєна впала на лавку вагону.

Уже небезпеки нема.

Обачна й досвідчена Катря утворила, як мудрий стратег, безпечний і зручний шлях одступати.

Пізніше я довідалася, що осатанілі поліцаї сад покопали й підлоги в кімнатах зривали, шукаючи зброї. В осадному стані цілий день протримали населення сусідніх будинків, розшукуючи втікачів. Дарма!

Катря знала найглухіші закутки своєї околиці, Катря мала співчуванців з - поміж сусідів і добре підготовлені позиції на втечу.

І сама вона так десь ґрунтовно зникла в нетрах підпілля, що й самого ймення не чути було.

Тільки вміла, енергійна рука її почувалася; лежала твердо вона на живчиків підпільного життя.

XXIV

Жовтень тихий, теплий, золото - червоний. Шелестить сухе листя під ногами, як іду парком з осередку міста на Нагорну частину, де військвий гурток у нас. Пишно стоять дерева, вицвєть наляті соками й барвами осени.

Щодня зупиняюся перед жовто - зеленими каштанами, червоновими, жовто - гарячими кленами, — на хвилю. Тиша й спокій... хвилюєвий спочинок. Приводиш до порядку свої розкидані, хаотичні думки.

Навколо, в житті, хаос і розкиданість: кидаються вороги, капіталісти й землевласники од однієї стінки до другої. То репресії, то полекшення, то екзекуції, то „весна“, то розстріл на улиці мирної юрби, то Дума. Вони, ці вороги народу, не знають, за що вхопити, чим себе захистити, як утриматися на своєму привілейованому стансвищі.

Тільки одна кляса, кляса трудящих знає, де шукати порятунку: вона прагне повного визволення праці з - під корми приватного капіталу, повного зрівняння людей.

У нас заходить на загальний страйк. З Москви, Харкова, Одеси, Маріуполя, Ростова надходять відомості про страйки. Солідарність робітничої маси незломна. Але що беззбройна маса зробить? От нам якби армію повернути...

І я поспішаю з парку на гору. Там фортеця, там арсенал, там у нас гуртки. Трійка наша: Микола, Леонід (кинув революцію на папері розводити, хоче зброєю орудувати, не пером) і я, маємо ударне з'єднання загитувати військову залозу звичайно, хоч частину її. Ґрунт серед війська — є.

Макс... він теж тут працює, на чолі другої трійки. Його не бачу довго. Хто зна, де живе й куди ходить: чую, що раз - у - раз виступає серед робітництва. Катрі теж не бачу. Вона в Раді Робітничих депутатів, законспірована по - над голову, і це слушно. Тепер особливо треба берегтися й берегти свої сили. „Провалів“ у цей час неможливо допускати, зірветься вся справа...

Я звиклим рухом оглядаюся; нікого по - за мною. Тільки лави різнобарвного дерев'я завмерли, виструнчившись; криваво червоніють в надвечірньому пурпуровому сонці пишні верхівки.

Тихі, ясні дні теплого жовтня змінилися на холодні, осінні. Вітер люто рве пишні, багряні убори з дерев, наганяє темні, важкі хмари.

В один з таких днів чекала я Макса в парку. Пустка. Нікого навкруги. Тільки вітер вганяє стежками, кружляє навколо зів'ялих потовчених газонів, скажено підхоплює зів'яле листя, крутить ним, шпурляє в повітрі.

Тут ми зустрінемося з Максом, місцина, здається, безпечна. Головно, щоб не вислідили. Ми з Максом маємо обговорити деталі виступу. „Наша“ військова частина цілком готова. Учора відбулося конспіративне засідання тих, хто на чолі кожної трійки із делегатами військовими. Призначили вже й день. Є намір збройно виступити та вплинути, щоб і інші частини прилучилися. Ми з Максом маємо обміркувати деякі моменти; з'ясувати, чи гаразд налагоджено зв'язок з робітничим активом, чи готувий вже цей актив того ж самого дня прилучитися до війська на вулицях. Чи переведено агітаційну роботу серед робітничих мас, чи відозви про військове повстання поширені на заводах. Якщо щось не виконане, ми маємо негайно мобілізувати всі свої сили, свої й співчувинців... Макса й мене обрано до повстанського комітету. Нам треба підняти, щоб підтримка робітництва була як найчисленніша. Треба гаразд все організувати.

Дві - три хвилини минає. Іду зажуреною осінньою стежкою, наступаю на купи листя засохлого.

Макс передо мною. Хапає мене за руку.

— Ходім, ходімо, Хмаричко, швидко!

Не випускає мене, веде, міцно тримаючи вище ліктя мою руку. Я не протестую поки що. Мені не до того.

— Ходімо швидко до людей, на залюднені вулиці! Тут, знаєш, ніби й затишно, й тихо, й порожньо; але чи є в тебе певність, що під деревом не стоїть шпик?

Макс взагалі дуже обережний, а тепер став просто до розпуки підозрілий.

— Ну, вже так сразу й шпик, — заперечую я, — але оглядаюся на дерева й собі трохи занепокоєна.

— Знаю, шпикоманію мені всі тепер закидають. Але нехай! Це краще, ніж короткозорість у цій справі. Я й сюди запізвився на кілька хвилин, бо треба було одчепитися од шпика. Поки я його позбувся!

Чую, як рука Максова мою руку дужче стискає й пориває мене вперед. Не знаю, чи можна закинути Максowi шпикоманію; він не полохливий, не метушливий; розважний і мужній. Але останніми часами стільки „провалів“, арештів; ворог мобілізує всі сили, виросли кадри шпиків і провокаторів. Макс тільки обережний.

І коли він ураз стискає руку й шепоче „шпик за нами, додаймо кроку“ — наче я сама вже побачила того шпика: рухи мої легші й бистріші. — Не вскочити ж напередодні виступу!

Починається змагання. Хто швидче: шпик чи ми? На одному повороті я оглядаюся і бачу в трьох кроках за собою напружене обличчя, натягнуту, мов струна, постать. Очей не видно з - за темних великих окулярів.

Ми вже знесилоємося. Я мало не падаю, рука Максова піддає мені сили й руху. Але й він сам зменшує ходу. Повільніше йдемо. А в той час цибата постать в темних окулярах уже ось-ось порівняється з нами. Йому, шпикові, досить свиснути й виростуть навколо нас поліцаї. А наше повстання? А товариші?

Шпик бере ще більший розгон. Тут саме з гори, і ми моглиб ще налягти. Але Макс враз сіпає мене вбік. І наче вносить своєю дужою рукою у двері високого будинку; там ще якісь двері і ще. І ось ми в подвір'ї. З подвір'я знов на улиці. Це все неймовірно, блискавично. Поки що напруженої постаті в сірому за нами нема. Знов до будинку веде мене Макс. Дзвонить.

— Сестра дома? Нема? Ми почекаємо.

Максова сестра! Це вона тут мешкає!

Малесенька біла кімнатка. Біля вікна поличка з книжками. Над ліжком, над столом грав'юри. Біла мережана занавіска закриває вікно. Вікно на улицю. Стоїмо перед вікном, вдивляємося. „Наш“ шпик безпорадний, збентежений виходить з дверей будинку на другому боці вулиці. Стоїть нерішуче; міркує. Тоді йде, сідає на трамвай.

— Запарився! — голосом переможця обзивається Макс.

— Але, Максє, як це ти так влучно зумів його перехитрувати? Як ти не боявся зайти саме в той будинок?

— Насамперед я знав, куди йду. Коли добре знаєш, куди йдеш, провалу не буде. Я знав, що там є кілька дверей: три зразу до помешкання на першому поверсі, три видко внизу до помешкань нижнього поверху. Ще є одні двері, — їх і не видко зразу, вони в темному кутку в глибині — це двері на подвір'я. Ось я туди й помчав, я там добре орієнтуюся. А шпик, очевидно, цих дверей зразу не помітив, він дзвонив може у всі інші. А може й не дзвонив, а постояв, подивився на всі двері (а там ще й другий, третій і четвертий поверх), як теля на нові ворота. Де його вітра в полі шукати?!

Я розсміялася і аж тепер остаточно прийшла до пам'яті: ми урятовані; сіла на канакпу. Дивилася на Макса, на його мужнє, принаadne обличчя. Спочивала. Тихо, радісно.

— А крім того, Хмаринко, треба, коли ти є здобич і на тебе полюють, пам'ятати і такий викрут: підпусти ловця на два кроки і бери великий розгон. Він теж починає дужче гнатися. Тоді зменшуй ходу, дай, щоб вже порівнявся з тобою, а сама звертай убік, несподівано, зразу й рвачко. Твій ловець за інерцією ще покаче далі, а ти урятована. Так, Хмаринко, урятована.

І Макс взяв мою руку. Який радісний, солодкий спочинок. Але ось вже заспокоєне серце знов починає тримтіти.

— Хмаринко, Хмариночко! — стискає ніжно мою руку Макс, а дотик його солодким теплом цілу істоту сповняє. — Хмариночко, я маю тобі щось сказати.

Він дужче стискає руку, очі чорні блискавицями проймають мене. На що мені ще що слухати? Почуваю на своїй руці легкий, несмілий поцілунок.

Я тремчу. Серце скажено сигналізує небезпеку. Вона, ця небезпека, вже за плечима... „Особисті почуття! Але ніякого особистого життя. Ніяких там рухів серця“.

Я схоплююся, напружуючи стомлені нерви.

— Хмаринко! — Я, я... тебе кохаю.

Тікати! Тікати! Так, від Макса й від себе, від себе самої втікати.

— Максє, лагідно говорю я, витягнувши руку свою з його руки, що вогнем мене пекла.

— Нас кличуть гудки. — Чуєш? Нас кличуть гудки! — І рішуче роблю крок до дверей.

ЮР. ЖИЛКО

* * *

Газети, телеграми
усе про те саме й те саме:
Над світом звисає грімниця - хмара —
війни примара.
І от на перехрестях Лондону, Відню, Берліну, Парижу
ту саму й ту саму постать виджу.
Постать — так, постать героя.
(Пам'ятаєте патріотичний сказ?)
У сірому полатаному строї
і біля ніг терплячий поводитар пес,
а на очах окуляри чорні,
на грудях хрест,
простягає руку, не руку — протез.
І суне юрба гомінка строката,
байдуже суне поуз салдата,
куняє пес біля ніг...
„Хоч би сантим“... „хоч би феніг“...
Юрба спішить. Гамір .Біржі. Банки.
Конкурентів гризня.
Готують аеропляни, гази, танки —
Над світом примара грізля:
зловісні протез і хрест.
Пролетарю,
протест! протест!

М. ДРАЙ - ХМАРА

КАРНАВАЛ

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

Над містом металевий гомін,
над містом пісенний бурун,
немсв із мільйонів долел
пливе розгоплений чавун.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

Схрестившись блакитні шпади,
проколюють небесну твердь:
Ось захитають естакади —
і піде всесвіт шкеребёрть.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
З низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

Гримучі змії - метеори
злітають вище від церков
і, осяваючи простори,
розбризкують огнисту кров.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

Переливаються фонтани,
і грають райдужні огні,
а з неба падають тульпани
на водограї чарівні.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

І йдуть , і йдуть стрункі колони,
під ними стугонить земля,
а вітер — теж наперегони,
аж завихрилося гілля.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

І скрізь палають смолоскипи,
як і піднесені серця,
і пахнуть ароматні липи,
і все струмує без кінця.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

Чудує із своєї вроди
укритий майвзами Дніпро:
як опромінилися води,
як розблакитнилось шатро!

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

І знову лави, знову сурми,
дунає гук поміж світів,
і сходять срібнорунні турми
на клик відважних юнаків.

Тримтять збентежені сузір'я,
бурує оркестровий вал,—
з низин на золоті узгір'я
прямує юний карнавал.

РОЗВІДКА

УРІВОК з книги „СИН МІЯ“

— Вас призначається за комісара 16-ої Особой Вятської. Бойове завдання — вирівняти фронт. Лівий фланг треба підтягти на рівень центрального участку, в противному разі зривається цілий план наступу. Коли пройдете вперед, байдуже. Небезпеки, що обійдуть з тилу, не буде. Навкрути ліси.

Стоючи біля карти, командувач району Медведєв навчав мене, як батько, таємниць стратегії.

— Та що я тямлю в оперативній роботі, та й обов'язки Начсанупру.

— Дурниця! Чудесно знаєте, що всі ми кинули район і сконцентрували увагу на Іжевсько - Воткинському напрямі. Доки його ліквідуєм — зв'язані руки на інших участках. Боятись вам нема чого. Володарці, які займають лівий фланг, вас знають. Історію з розформуванням матроського кулеметного загону знає весь участок, з довір'ям приймуть. На допомогу Лунцеві потрібна відважна людина, треба і в ньому зламати психологію оборони, взяти ініціативу до своїх рук. Іншої відповідної кандидатури немає. Ви знаєте ділянку, пройшли з боями не один десяток верстов, можете швидко зорієнтуватися в обставинах“.

Я дивилась на карту, заспіль змережану валами лісів, що рівно змілись усюди, наче загрожуючи здавити в зелених обіймах непроханого гостя, бачила, як простягаються лісом вузьенькі доріжки, що розширюються на узліссях на грузькі болітця, і знала, що беру на себе надсильні обов'язки, але такі звичайні й необхідні за тих казкових, неповторних днів, коли складалась і росла в боях Червона Армія.

Вересень наприкінці вже був. Удвох з Кісільовим, робітником з Данилівського підрайону, грюкаємо круглою вятською плетеницею.

Зо мною Кісільов недавно. Сусіди районами, в першій групі охотників з Москви ми виїхали разом, але міцна симонівська трійка — Іванов, Кузьмічов і я — мов би виключала четвертого. Тепер не те. Іванов перший вийшов, він ще в Вологді зохотівся йти назустріч англійцям, що прорвались до Шенкурська, потім із Вятки пішов Кузьмічов, потрібно було непохитного надійного інформатора, щоб дати правдиву картину стану Іжевського району.

І до моменту нашого приїзду до Вятки увесь низ Вятки й Ками палахкотів загравами повстань. Куркулі, окрилені близькістю чехо - словацького війська, здобреного білогвардійськими загонами, розгонили Ради, душили комуністів. План антирадянського блоку був до геніального звичайний.

Англіїці йдуть з півночі, чехи забирають долину Волги, Краснов, Дутов беруть Царицин, суцільний мур для об'єднаного наступу на Москву. Зворушливе єднання війська континенту з остров'янами мало бути коло Вятки. Ось чому так насадили англійці на Північний Двіні, прориваючись

до Котласького залізничного рукава, ось чому так поривались до Пермі офіцерські банди од Іжевська.

Ім допомогла куркульня. К початку серпня захоплено Сарапул, Уржум, але коло Нолінська, майже біля підступів до Вятки зустріли їх вятські залізничники, слобідські текстильники, перші загони пітерських та московських робітників, непевні, які губилися в долинах рік, приголомшені новими, небаченими обставинами. Проте на Вятці повстання швидко було ліквідоване.

Та в серпні почали доходити з Іжевська тривожні висті. Ім якось не надавали особливого значення — Іжевськ далеко, а повстання на Вятці під боком. Дехто, що приїздили окремо, розповідали про кволість партійних організацій на заводах, про запосілість меншовиків, про якісь загони. Нарешті стало відомо, що в Іжевську та Воткінську повалено радянську владу.

Іжевськ та Воткінськ невеликі містечка. В першому величезна, на двадцять тисяч робітників, збройня, в другому — тисяч на десять набійний завод. Роками війни та з перших днів революції ці закинута в далекі вятські ліси заводи стали за осередок всілякого непевного люду. Сюди тікали ті, що обкопалися в тилу, інтендантські урядовці та офіцерна, зсилались за пррвини з центрів буржуйські синки, пересиджувала всяка навалоч війну.

Робітники, що набули масового поповнення з селянства, звільнені од воєнного відбутку, мали себе за особливих привілейованих людей. Тягарів війни для них не існувало.

Навпаки, її припинення порушувало налагоджене тихе зисковне життя в своїх дотичках з усяким господарським добром.

З революцією сюди потекли тисячами офіцери. Притягувала зброя. Вони буквально полонили містечка, заходились господарювати по всіх установах, що наново організовувались. Білим не можна було відмовити в передбачливості. Вибрали пункт удатний. Вони швидко заприятелювали з меншовиками і працювали одностайно. Робітників залякували конфіскацією майна, всеросійським зубожненням. Так поволі підготовлявся ґрунт для виступу до оборони „батьківщини“.

Партійні організації Уфи, Вятки та Пермі прогавили небезпеку, нічого не поставили проти меншовицько - офіцерських кадрів.

І в серйозний момент, коли англійці були коло Котласу, чехи хазяйнували на Волзі, Царинин держався тільки нечуванем в історії героїзмом донецьких шахтарів під командою Ворошилова. В цей момент, в повній погодженості з загальним планом виступили офіцери в Іжевську та Воткінську. Зформували кілька основних полків з офіцерів та робітників, оголосили мобілізацію селян і були грізною силою з трьох дивізій.

Нашому командуванню слід було ударити на Іжевськ одразу, не дати ворогові прийти до пам'яті. Та ба. Почались сперечання, кому підлягає Іжевсько - Вятський район. З одного боку претендувала 6 - а армія, з штабом у Вологді, бо північний фронт з котлаським напрямом, включаючи й Вятку, належав їй, з другого — повноправним господарем була наче 6 то 3 - я армія, з штабом у Пермі, — Кунгур, Оса, стик з Воткінськом належав до її району.

Найголосніш за всіх репетувало командування 2 - ої армії, що без боїв віддало цілий низ Ками, і яке мало за свої добрі ознаки не оглядаючись од ворога втікати. Про те перші бої з іжевцями прийняли частини другої.

Поки йшли сперечання, неприятель, мов у пропасниці, готувався та укріплювався.

Тільки к початку серпня командування погодилось. До другої армії приїхала нова Реввійська, замість тієї, що прикотила до нас у Вятку пароплавом „Центроволга“, до річї сказзти, нами заарештованої.

Видано було наказа зформувати з усіх частин, що оперували з півночі, з усіх окремих одиниць 6-ої, 2-ої та 3-ої армії, Осібну Вятську Дивізію, безпосередньо підвладну Штабу Вятського району, що погоджувала б з Військодродо 2 свою оперативну роботу. Представник 2-ої Армії тов. Сокольніков приїхав і залишився в дивізії. Сюди стягнуто значні партійні сили, кинуті найнадійніші робітничі частини.

План наступу розроблений був детально.

Правий фланг — петропавлівський напрям — заходить до Воткінська зі сходу; Центральний участок — з центром на Шакарні — іде на Мишкіно; лівий — в напрямі Ігра - Зура - Шаркан - Бадля. Коли ми тісно підходили з півночі, з півдня частини 2-ої армії, під зверхністю Азіна, наближаються Камою до самого міста. Комбінованим ударом спадаємо на ворога.

Отже своєчасність наступу набувала вирішального значення. Тим і зрозуміле було нервування Медведєва, що не хотів завдавати сорому своєму військовому хистові.

Ось сюди в цей район і поїхав Кузьмічов, в занедбані вятські слобідки. Радянська влада до вояків прийшла з приїздом московських пролетарів.

Кузьмічов був мов би за нашого партійного інструктора. Він швидко об'їздив сусідні села, перевів справжні вибори до рад, організував сільську бірноту, намацав по селах зсїох надійних людей.

В вятських лісах, на 125 верст од залізниці пролетар із Б а р і проводив чїтку класову лінію.

Погано розуміючи російську мову, вояки проте слухали Миколу з зацікавленням, коли ж він організував мітинги з перекладачем, то чїсто причарув'в їхні затуркані, сумні серця.

Ми швидко відчули наслідки роботи наших розвідувачів - інформаторів. Давали вони відомості про настрої селянства, як стоїть справа по містечках, що повстали, вивчали місцевість, довідувалися про кількість ворога, про його плани. Мобілізація білих в районі Зури - Ігри не вдалася.

А як наші частини пройшли до самої Зури, кілька разів нам довелося відступати й знову наступати, перше ніж настали події, за які розповідаю; вийшов нам на поміч Кузьмічов з організованим загonom селян - добровольців. Білі ні разу не брали Зури.

Іванов з Кузьмічовим виїздячи, особливо зворушливо доручили мене Кісільову.

„Гляди лишень, щоб ні в бою, а ні в тїлу не відставав, і як що трапиться, районові дай звістку. Нам хлопці доручили, а ми тобі“.

Кісільов справді нерозлучний. У важливі хвилини ми вдвох.

Зараз він перейнятий поваги до себе — секретар комісара дивізії. Трохи навіть затримався — до Данилівки листи писав.

Від Дебес, де стоїть штаб дивізії, до Зури — 35 верст. Над вечір доїдемо, заночуєм у Миколи. А тим часом без особливої цікавості оглядаємо знайомий шлях, сходжений, з'їжджений. Тут ми йшли з боями, коли неприятель прорвався з воткінського напрямку; тут такі їздили до матросів відібрати кулемети, що потім їх розподілили нарівно по всіх частинах, щось 60 штук. Ним дуже часто їздили організовувати харчові пункти, перев'язні загопи. Знайомий шлях. Від Дебес він іде то невеликими гайками, то широко розстеленими полями.

Убилися в тямки три старі осики. Високі й окоренкуваті, поблискували вони в серпні ледве матовою жовтиною листя. Тепер, мов би раптом повиростали, рельєфно визначаються в прозорому осінньому повітрі, що надає обрисам і чіткості, і точності, і нескazanого суму.

Осики в високість, а внизу, коло ніг, мов би впала й розсілася, уся в брижах, листяням віяло - спідниця, розмальована плямами - фарбами.

Мій елегантний настрій і образні порівняння перебив Кісільов:

„Погляньте, лапті... Усе висять. Чого запам'ятав, як ішли ми тут з новгородцями, дивлюся — покидьки лапті. Подивився — драпі. Так і висять досі, ні нам, ні їм не потрібні. Чи не скинути їх додолу, щоб очей не мулили.

„Облиш, Кісільов, немає нам часу. Колинебудь, як стане вільготніше“.

Та образ покинутих, безсило повислих лаптів так відбився в мозкові, що встав живим диханням пейзажу в словесному бою з меншовиками у паровозників в зборочнім цеху, згодивши майже рік. То було в Харкові, коли вороги, почувши підмогу, знов посміливішали.

Змарнілим голосом репетував якийсь чоловік про наші хиби, про продрозверстку, голодуху, про кров, яка лилась.

Він репетував про нашу зраду на фронтах, як вона показувалась обивателю, про в'їзд Леніна, про шпигунство, тут таки в зборочнім, давно або вчора, сімнадцятого року.

Відповідаючи йому, я почала з привіту володарців та лаптів, що там, під Іжем либонь і досі мерзнуть на осіці.

Діряві покинуті лапті, непотрібні ні нам, ні білим, — це оця нікчемність: — він, меншовики, затоптані люди. Вони сліпі, глухі, вони не бачуть нічогісінько в кривавій сутічці колосів. Та чи не час вже їх змахнути, щоб гадки не було — та ж люди.

Порівняння було влучне. Інтелігентик завищав, що вигадала лапті, та був обвистаний, ні — обсміяний.

Миколи дома не було. Поїхав він до якоїсь слобідки на збори. На квартирі господиня і учителька привітала нас чудесно. Незабаром прийшов і телеграфіст. Це вся місцева інтелігенція, уся російська колонія. Телеграфіст — наш сторонник. Був на село наскок білих. Вони підпалили раду, шукали Кузмічова, про телеграфіста не знали. А він, не одриваючись од Морза, строчив і в Ігру, і до Дебесів, і до Чепці рапорти. Організовані учителькою хлопчики розповідали йому, як порозставляювана варта, позбирали всі потрібні відомості, і нашвидку організованому загоні володарців легко було взяти всю банду живцем.

Телеграфіст, що набув бойового хрещення, виріс у власних очах, носив червоноармійську зірку і червоний бант.

Через нього проходили всі донесення. Він знав становище на фронті і мав свою думку про володарців, не дарма ж вони стояли кілька разів у Зурі.

„Ні, ви тільки подумайте, як вони відбивали останній напад! Що варт був майже бій із руч побіля Ігри. Розповідали мені телефоністи, як бився Лунц. Спочатку керував боем, далі, побоюючись, що передовики не встоять, сам став біля кулеметів. Як вибули із строю санітари, сам носив ранених, — віднесе і знесу стоїть попереду. Гімнастьорка йому вся в крові. Червоноармійці й ті йому кажуть:

— „Товаришу командире, вся спина в крові, подумайте, що вас у тил ранено“.

Він її вже мив, розмивав, нічого не пособляє. „Ігру, кажуть, не оддамо“, мов би в Ігрі наше завдання. „Ми тут постоїмо, а решта хай ідуть в обхід. Наша справа — білих уперед не пустити, а наступати нам не можна.

Поперше ліс — один 18 верстов, а далі за Шаркан - Баддею другий — 48 верстов, ну як ти його в лісі розв'юєшся”.

Так ми довідалися про громадську думку, ще не доїхавши до Ігри.

Нас гостять північними яблуками — ріпою.

„От до Москви приїду, накажу матері неодмінно ріпу мені купувати“ — намагається Кісільов зробити господарям приємність.

Уминаємо ласо і думаєм, що подорож, яка почалася так приємно, не може лишитись без успіху.

В Ігри коло воріт нам салютує варт. Дорогою в серпанкові порохи мчать гусари. Цікаві хлопці — гусари володарців. Що варт сама сполука слів!

А вийшли вони на гусарів от як. — В Лузі спільно формувався полк. Для розвідки організували кінну роту, набрали коней. В інтендантстві знайшли наготовлене на запас умундирування гусарського полку. Сині куртки, червоні рейтузи, білі шнури кривульками вповдовж усіх грудей. Охочих знайшлося багато. Зформували прекрасну частину, на сто шаблук. Це було значно раніше, ніж кинуте гасло „Пролетарю, на коня“. Це було, коли за формування кінних частин ще й мови не було. Гусари володарців були єдина частина на весь район.

Швидісінько опанували пітерські пролетарі уміння вимахувати списками, рубати шаблею. Чотові командири підобралися з салдат царської війни, — рубаки, головорізи.

Уперше з ними познайомилися ми, як приймали парад у вятському майдані, біля собору.

Частина йшла з розгорнутими стягами, з прапірчиками на списках і до захоплення була значлива.

В полку гусари в усьому перед вели, до піхоти традиційно ставились звисока, але командира полку, пішака Лунця, серйозно побоювалися.

Гусари зустріли нас привітно, і не гаючи дорогого часу, почали один поперед одного вихвалитися шанцями Ігри, розповідали за виграні, з жалючими для ворога втратами, бої минулого тижня.

Ось і Лунц. Він командує полком недавно. Попереднішого командира знято, що він не слухав бойового наказу. Відношення до Лунця сторожково-вижидальне. Треба часу, щоб завоювати авторитет, щоб полк пішов з ним битись не перечучи. Проти полку Володарського білі держали великі сили, і треба було героїзму, щоб вийти переможцем. Штаб дивізії квапив із наступом. Лунц намагався зробитись справжнім провідником полку, щоб бити напевне.

Лунц — товариш мого загиблого під Симбірськом брата Ісака, першого червоного комбрига, першого кавалера ордену Червоного стягу. От чому наші взаємини сумовито товариські. Вимовляю йому за необережність у бою, схидкувано розглядаю заміті плями на спині.

„Звідки знаєте?“ — „Так, сорока на хвості“.

„Я гадаю, треба товаришеві комісарові показати наші шанці“, — звертається він до товаришів.

Кіньми об'їздивмо лінію оборони. Щось ніби як бліндажі, три ряди дряної загорожі, артилерія добре замаскована, негитальському назорцеві не намацати, та при потребі й вивести її не так то легко.

— „Це що ж у вас, позиційна війна, і стояти гадаєте тут до другого прищестя?“

Лунц засмучений. Товариші обурені. Вони сподівались на оклики захоплення, хвалби, і раптом — насмішка. Командир гусарів трошки виступав наперед.

„Товариш комісар мусить знати, що мета наша вдержати Ігру, немає другого шляху для Іжевців на північ, а через нас їм не прорватись“.

„Про це поговоримо на нараді, а тим часом моя думка: даремно витрачено стільки сил і часу. Відбивши наступ, вам слід би було його гнати, а не копати шанці, як кротам“.

Лунц спалахує, але моментально, зважаючи на настрій „почету“, сухо козирає.

„Слухаю, товаришу комісарє“.

Оглядаємо все озброєння полку, особливої уваги надаємо раненим. Повідомляю товаришів, що по всій лінії до Дебесів, де розгорнений дивізійний лазарет, є перев'язні пункти, де ранених приймають, нагодують, попереминюють завої. Така дбайливість до „дрібниць“ одразу робить близькими взаємини між нами.

*

Вже два дні, як ми з Кісільовим у полку, зазнайомились, як є свої люди. Знаємо в обличчя ввесь командний склад, багатьох червоноармійців. Були з гусарами в розвідці, перестрілювались з ворожими чатами. Ліворуч од великого шляху до Іжевську в лісі розташована база білих. Це станція вузькоколійки, нею підвозиться підкріплення, харч.

„От якби нам організувати нападик на станцію“—зовсім розхрабрувався сотник.

— „На все буде свій час“—заспокоює його.

Нарешті, вирішає, що прийшов час орудувати. З Лунцем повна незгода. Він ще вагається, але піддається на всіх пунктах.

„Можна, звичайно, перейти до наступу, але я попереджаю, що можуть бути величезні втрати і, відступаючи, навряд чи зможемо відстояти Ігру, така вже психологія відступу, ми відкотимось до Дебесів.“

— „А ми спробуєм котитись не назад, а наперед“—жартую.

На вечір призначаєм військову нараду.

— „Глядіть же, Лунце, ваш обов'язок мене підтримувати“.

— „Звичайно, але корисно буде, як я злегка заперечуватиму, а потім потроху поступатимусь.“

В кімнаті штабу накурено по саме нікуди. Представники гусарів зібрались, як один. Вони найкраще знають місцевість, вони вінчані славою, вони загубили в боях під Ігрою половину складу. Кінна розвідка добувалася до Шаркан - Бадді, відстрілюючись від цілого батальйону, а одна чота вся полягла в недалекому лісі. Вони найавторитетніші держуться.

Доповідаю я про стан участку, і загалом становище малюється таке:

Наступаєм трьома групами, перші дві — правий фланг та центральна група — беруть Воткінськ. Лівий — іде в напрямі на Іжевськ. Середня група вже пішла до Воткінську, забрали Мишкіне, тобто самі підступили. Розповідаю за бій, де була, за героїзм окремих загонів та полків.

Як забрали Мишкіне, довелося припинити наступ, бо відстають фланги, особливо лівий, що його держуть володарці, загрожує обхід, білі можуть одрізати тил. Володарців завдання наблизитися до Шаркан - Бадді, останній залюднений пункт на шляху до Іжевську,— від володарців залежить кінець усього наступу.

Під вікнами повно слухачів. Чути репліки, палкіші одна за одну. Далі заперечують збуджено, гаряче. Загальна думка — наступ неможливий.

Спокійно вислухую всі заперечення, співчуваю товаришам. Заперечує й Лунц. Говорить про заслуги полку, про втрати людьми, про погане озброєння, словом сказати „плач юдеян на ріках Вавилонських“.

Здається, всі вже вибалакалися. Стали повгортюватись.

Тоді читаю наказ по дивізії, і резомую нараду.

„Завтра о 4.30 полк виступає, в Ігрі лишається заслона з 100 чоловіка охороняти шпиталі та для зв'язку з штабом. Тов. командире, вступайте до виконання обов'язків, деталізуйте наказ“.

— „Підпишіть його ви“, пробує Лунц для проформи переказати на мене відповідальність.

За 10 хвилин штаб збезлюднів.

Обходимо частини, перевіряємо, як провадиться підготовка. Зашуміла, заторохотіла Ігра. Замість гаданого невдоволення та опору на багатьох обличчях бачимо радість. Немов межу перейдено, і стало легше.

Чуємо розмови. — „Обридло стояти на місці, та й не можна ж цілу кампанію зривати. Володарці з'явки будуть попереду“.

— „Поспати слід хоч трохи“ — радить широко Лунц.

Та й справді. Мають бути гарячі дні й тривожні ночі. В штабі вже по походному. Передімати можна тільки на лавці. Не знати, сплещи мариш в'яві. Нерви після великого напруження розбурхані і будять в мозкові найтаємніші думки, проносяться найдорожчі картини. Хтось у куточку рипить. Чи то телефонист згорта своє майно, чи то синочка няня колихає.

Синочок. Ось його величезні, запитливі очі - озера, уже по вінця сповнені прозорою вільги. Кожну мить вона загрожує вийти з берегів і закапати смарагдами по рожевих муріжках ланитах. Це він реагує на Ганнусине виття, моєї няні - господині, що традиційно виряжа мене на фронт, голосячи.

„Маленятко змориш, сама загинеш, що робитимеш з грудьми на фронті — либонь тільки сьогодні відлучила...“

Як же тепло стало! Це гріє сонечко, таке єдине за цілий рік. Ми всі родинною, Мурзик, няня й я гуляєм, десь на Горобиних горах. Біленький, гарно вбраний, чистенький синочок задрімав під кушиком на дбало розісланому укривалі й до чогось осміхається сонний. Од осміху з'явилися на щічках ямочки. Безмежне щастя материнства охоплює мене всю чисто.

Ні, це занадто близько підсунули лялечку.

Знов увижається. Уже куці перемішались, обернулися то на темний ліс, яким ітимемо сьогодні, то на узлісся, де не стає залізниць, то перед мене товариш, що вдень змальовував мені бій, де руку йому одірвало.

— „Дивлюсь, а рука на куці висить“.

Поруч із привидами мсзек сприймає все оточення. Чую, як Лунц методично розвиває план з начальником зв'язку, як кілька разів виходить до кухні — щось там не ладилось — як допитує селянина, що прийшов з того боку, якого піймали застала.

— „Иди, не бійся, не потрапиш до бою. Наш фланг, як відпочинок“, казав мені племінник, що в саперах, — думав, пройду, не помітять. — Чи багато війська, — та хіба його полічиш! Багато! Тільки селяни все ладнають додому. До Іжа не підуть. А міщани он як люті! Народня наша армія, кажуть! Ми за селян, за рівність, а в більшовиків — кому - на, а кому - ні“, почав по ширості вятський мисливець, фахом біляк.

— „Ми з зв'язком зв'язані, дріб, кулі, рушничка нова, та тепер ані мур - мур. Поки Іжевськ утихомириться, краще білкам посвищу. Все ж вона біляк ласкавіша за біляка - офіцера, вони в місті всім орудують, не писнеш. Як підіймали повстання, обіцяли й того і сього, а тепер лають, як за царського режиму. Знову на шию посідали“.

На нас не сподіваються. Це добре. Сон як рукою зняло. Годинник показує чотирі. Ми вийшли в синювату просторинь неба. Зорі ще не зовсім погасли, а заволікали синюватою млою. Ноги мерзли, а на стріхах будинків блискалки краплі не то з пари, не то з заморозі, схоже, що день народжувався у праці. Село вже жило або правдивіше — продовжувало жити.

Біля квартир чотових командирів позбирались купки. В напівтьмі кожне хотіло бути ближче, вкупі почувається рідніше, ширіше.

— „Зброю вже роздано“, говорить Лунц.

Побіля артилерії, що шикувалась, знайшла нас розвідка.

Це були юнаки років 16 — 17 охотники - путилівці.

Старший, пострибуючи з ноги на ногу — померзли проклятуці, узутячко те лізе, коли б чоботи — доповідає: „Підлізли ми аж до застав, пробрались у місто... скрізь тихо. А наші боялись, що як ми в наступ, а вони з тилу, та на нас. Ім нічого й не сниться. — „Ні, товаришу командире, не треба зміни, ми так і розсиплемось поперед полку.

За кілька хвилин прискакали дозори, скрізь спокійно, наша підготовка відбулась цілком таємно.

„Ой же й наб'ємо, [якби тільки нам завидна до Мар'їного добратись“.

„Товаришу командире, підтягуйте, торкайте, щоб вирушити нам до сонечка“, — носяться по селу гусари.

„О 4.30 хвилин без сигналу виступаєм, а ви поменше галасуйте“.

В артилерії все готове, почищені замки, дошки перевірені, коней запряжено, ззаду зміни, просто як на огляді військовім.

„Чого наперед вистромились, однаково ззаду поїдете“, глузує хтось.

Ми під'їхали до виїзду з села, де коло знятих воріт збірний пункт.

Повзлі надходять рота за ротою. Бойові одиниці всі тут.

„Кухня, кухня, об'єди“, — рапортує засапавшись Кісільов, мій ад'ютант, одразу звиклий до цієї ролі, — вони майже досі не лаштувались, частини, кажуть, годуємо“.

Час доходить до п'яти. Піхота топцюється на місці, гусари то повискакують наперед, полетять до села та й знову повертаються. Ми починаєм нервуватись.

Трохи на заході стемніло, то посвітлішав схід.

Десять хвилин на шосту.

„Начальник господарчої частини“...

„Тут“.

„Що ж до обід прогаємось?“

„За дві хвилини виступаєм. — Йтимете сами без охорони“.

Обозний зник, і за кілька хвилин кінець ulиці з'явились повозки, навантажені всяким добром. Якись скриньки, уламки меблів, та розвантажувати вже запізно.

Лунц — хорунжий військового часу. Командує, як годиться в регулярній частині, трохи пишаючись, тихо вона перекочується по частинах.

Виступили організовано, та припізнились майже на годину.

Сірі Лунцеві очі імлісті, він весь напружений.

Командування верхами. Ми то попереду з кінною розвідкою, то підбадьорюємо артилерію, то кепкуємо з обозників.

Простяглися майже на верству, та так, що в перший ліпший момент можемо розгорнутись до бою.

Дорога в сріблястому покрові. Він її вкриває тоненькою плівкою. Кінь ступить копитом — відбиток, як восковий зліпок. Од возів заломисті стрічки.

Голим полем сунем широкими лавами. Від дощу стерня розм'якла, і нею легко ступати.

Стараємося яко мога швидче йти, та все поглядаємо на сонечко. На обрії великий ліс праворуч, величезний масив, що тягнеться до Воткінська, саме з-поза нього й з'явиться сонце.

Від думки, що сьогодні в лісі великий буде позов, серце трошки тьох-кає. А тим часом майже полонина, така незвична в цих місцях, та невеликі по боках чагарники.

Володарям тут кожний крок, кожний куш — живий свідок.

„Ось тут ми бились з батальйоном 2-го Іжевського полку, тут - о ми залягли — аж дивимось: ворожа розвідка летить, ми й застрочили з Люйса, вони так і метнулись. Кінь під мною їхнього начальника“. Сонечко зійшло й одразу повіднішало. Далеко навкруги місцевість видно, край мов вимер. Що далі, то напруження поволі починає падати, розв'язуються язики, люди робляться певніші.

Сонце підбилося ще вище. Годинник показує одинадцять. Ми пройшли не більш як двадцять верст, а до великого села, що коло самого лісу, мало не тридцять дві.

Батальйонні командири намагаються підогнати пересування, але валки тягнуться поволі, то зупиняючись, то доганяючи.

Гусари чо дорогу вже раніш пройшли і були в Мар'їнім. Ніде не видно ворога. Не знати, відкіля з'явилась чутка — на нас чекають коло лісу, не хотять приймати бою на голім місці. Хіба скажеш, відкіля взялась така версія. Хіба второпаш, хто кинув думку, як розрослась вона на певність та зробилась об'єктом нової тривоги.

Радимось з Лунцем. До села Мар'їного нам треба підійти не пізніш за годину. Дослідити розвідкою ліс і поминути його завидна. Ліс, що простягся від Мар'їного до Верблужого — 18 верстов. Одна вузьенька доріжечка і на боці а ні стежки. Сховатися немає де. Коли неприятель поставить біля дороги кулемети, одна чота цілий полк може знищити, як упустити в ліс.

Лунцеве обличчя де-далі все хмарніше й хмарніше.

Кілька разів я під'їжджаю до гусарів. Уже вони не вихваляються, а як наближусь, затиха розмова.

Піхота бадьора лише, старається скоріше йти.

Ось і село. Як з'явилось житло, що пізнають по димові голодні шлунки, полк піддав ходу. Квартир'ери летять нам назустріч, розміщують штаб. Кухня влаштовується на пагорку. Червоноармійці розсипалися як горох, вотячки з хат виносять хліб, молоко, вітають радо; тут кілька раз бувала наша розвідка, за все платила, нічого не зайняла.

В загонах реве худоба, в підпомістях кудкудакають кури.

„Білі до лісу, сила силенна людей. Йшли - йшли, аж очам боляче. Ми всі поховались, та вони майже не зупинялись. Салдатики з нашого села розповідали, що більшовиків іде за ними ціла армія“.

Коло лісу порозставляли застави. Полкові перепочинок. Батальйонні, ротні в помешканні штабу. Міркують гаряче, як бути надалі. Залишатися в лісі не можна, уранці переріжуть увесь полк, убийча позиція.

Послати через ліс пішу розвідку, не встигнемо завидна лісу перейти. А вже біля 2-х. В лісі уночі може паніка все загубити. Лишається один вихід — через ліс пустити кінну розвідку, вона проскакає 18 верстов за 1½ години, після 3-х виступимо, найнебезпечніші місця, що в початку, пройдем завидна.

„Та гусари лісом не підуть в розвідку. Біля двох тижнів до наступу супротивника вони були тут. Ворог пропустив усю чоту 18 чоловіка, а тоді перехресними кулеметами уклав на смерть дванадцять чоловіка й коней, двох ранених полонено, якимся чудом врятувався один, тепер командує другою чотою, його ніяким побитом без піхоти в ліс не всунеш“.

„Та не можемо ж ми через страх гусарів до цього лісу ризкувати цілим полком, цілим наступом, цілою кампанією. Тов. Лунце, передайте кінноті наказ іти негайно в розвідку“.

В штабі запанувала ніякова тиша. Лунц випростав і вайлувато ви-
йшов. Не пройшло кількох моментів, як почувсь знадвору шум, галас, лайка.

Вийшла на поріг, що в вятських селах будується на кшталт балкон-
чика - тераси, а внизу підпомістя.

Двір повний гусар. Командири сотні ревуть найголосніш за всіх,
задні напірають.

„Не підем лісом! Пішу розвідку! На певну смерть посилаєш частину!
Де наша перша чота, забули... а... а... а...“

Стало страшенно спокійно і сумно — тихо на душі. Так буває, коли
мобілізовано всередині все чисто. Мозок працює ритмічно й мов карби
кладає. Ось треба зараз сказати неповторюване.

І підійшовши аж до поруччя: „Що, товариші гусари, святкуєте
боягуза!“

Мить мовчанки — а далі неймовірно завило.

„Ми... ми-и-и... боягуза... а... А де товариші... на смерть,— ідіть
сами...— передні насакаували кіньми аж на поренчата... у... уу... нашої
крови сами!“

— „Гаразд, іду я головним дозором — попереду!“

Передні од несподіванки майже механічно підхопили: — „Головним
дозором попереду - у - у...!“

Лунц:

— „Товариші! Ви показалися, хіба можна...“

— „Так, Лунце, можна. Неодмінно треба. Такий обов'язок більшо-
виків. Кісільов, коней!“

Гусари збентежені. Вони не сподівались на такий кінець. Вони пере-
говорюються проміж себе. Вони збентежені.

— „Та не піде“, чути перешіптування, „це тільки для агітації“.

Командирам ніяково.

Мої вже коні коло ганку. Лунц, благаюче, держить мене за руку.

— „Тов. комісарє, йти мушу я, не можу пустити, тут старший!“

Сотник:

— „Тов. комісарє, хлопці погарячилися, та хіба можна вам головним
дозором?“

— „Як кожному салдатові Червоної армії. По конях!“

Весь полк на ногах. До гусар ставлення глухо - вороже; як ми про-
їздимо, нам услід несеться: „Боягузи, полякались, сосульку б вам,
ганьба!“

Гусари йдуть похнюплено, шепочуться. Аж чую: „Вона тільки так,
далі узлісся не піде. Вернеться. І ми вернемось“.

Одразу беру дистанцію кроків на 200 від загону. Кісільов поруч мене.
„Ти поганай з ними та будь на осторозі. В важку хвилину всього можна
чекати. А в разі... розумієш... Синочок хай виховується у Вуханова, з
Боркою. Ну, на все!“

Ліс насувається суцільною запоною. Як же він близько й далеко.
Якби подалі. Ми вже спустились з пагорка, що чорний від людей. Гусари
напружено слідкують за моїм повіддям. Кісільов у першій лаві. Він пробує
вирватися наперед, але зупинений моїм рухом, знов затримується.

Уся обстава так впливає, що мені мимоволі боязко їхати в ліс.

Ось перший чагарник, ось перший верстовий стовп І.

Одразу стало холодно й наче темніше. Чи приготувала себе до темряви
повіданнями.

Дерева трохи розступилися, щоб злучитись ще щільніше.

Вузька доріжка лягла просто. Ідеш і майже торкаєшся суцільної
зеленої стіни. Гляди, що й два візки не розминуться, думаєш.

Очі гостро поглядають на боки. Потроху звикаєш до темряви. Угорі видніє вузьенька смужка неба, либонь вужча за саму доріжку. А може це вона відбивається в дзеркальній поверхні ясносиньої блакиті.

Зверху та знизу широкі лінії, по боках стіни. Якийсь облудний світ. І здається: немає ніякої громадянської війни, а це у вісні ввижаються незнані країни.

Кінь підо мною меткий, він мов би розуміє настрій, ступає сторожко, проте влевнено.

2 - га верства. Просто назад нічого не видно — поворот доріжки — кінський тупіт загону доноситься виразно.

Годинник показує п'ять хвилин на третю. Пускаю коня в рись. Потроху звикаю до темряви. На тужурці легкий піт. В лісі вогко й прохолодно.

Дурниця. Ніякого ворога немає і взагалі нікого немає. Сама я в лісі, сама в цілому неосяжному світі. І їхатиму ось так-о довго - довго, і приїду в якісь нові землі. Блакить угорі, доріжка брунатної криці вниз.

Застигло все і не ворухнеться.

Раптом, перше, ніж слух сприйняв, здригнулось тіло. В кущах якась шамотня, хруснуло сушняком, мінливо задзвеніло.

Невже кулетет.

Гвинтівка напоготові. Зупинилась. Чую, затих іззаду тупіт. Це зупинився весь загін.

Чекаю. З коня злізти, однаково нема де залягати.

Шелест де далі більшає. Здається, цілий полк іде. Ось він уже не стидається, не оберігаючись, ламає чагарник, протискається крізь дерева.

Коли б швидше. Все ближче й ближче. Куль поки не чути, не видно й людей. Хотять живцем.

Боронитимусь, може наспіє підмога. Ні, хай знають, як умирають Симонові. Ворога викрито. Довелось йому проти мене самої головні сили пустити. Трофея невелика. Зате Лунц зробить відповідні висновки, рятуючи частину полку Володарці битимуться, як звірі. Очі напружені до краю.

Ось обрис верхівцевого коня. Сучки ламає. Націлююся певно.

Попробуєм змагатись. І гордощі — сама проти сотень.

Раптом... Кущі декоративно розсуваються, й на шлях вискакують кілька корів з телятами. До шиї їм поприв'язувано дзвоники, а в лісовім повітрі наляканій уяві вони видаються звуками смертельного знаряддя.

Потужне напруження розряджається — розкотистим сміхом, його підхоплює луна і розносить швидко лісом.

Сміх підсилює лісова луна і, мабуть, видається він загонів новим гудінням.

Вперед, переходжу на галоп. Після зустрічі з чередою розвідка набирає сміховинного характеру, все видається бутафорське, перебільшене. Ніякої суцільної стіни дерев, звичайне листя, білих безумовно близько нема, бо корови так ліниво не пробиралися б.

Треба пошвидше до села. Верства 9 - та. Пів дороги. Гаразд. На 15 - й верстві, за розповідками, буде велика полявина, до неї треба підкотитись непомітно, а там до села буде 3 верстви, та й ліс піде гаялами.

І одразу шлях видався ширший, світліший. Я вже одрізняю листя, думаю про ботаніку, метеорологію і взагалі про всякі сторонні речі. Загін ледве чути, прикладеш вухо до сідла, доноситься неспілий тупіт.

Верства 13 - а. Чую, як мене наздоганяють кілька верхівців, ось вони вже зовсім близько, на повертаючися, бачу, як дві окремі групи відбиваються в повітрі. А на 14 - й верстві, як пройдено вже головний масив, до мене підлітають найбільші галасуни. Вони ось поруч мчать, пробують

заговорити, обличчя такі винуваті. Швидко налагоджується приязна розмова, наче нічого й не було, і наша прогулянка щось ніби веселе.

До полявини підлітаємо організовано. Люйси на сідлах, взяті на прицілювання.

— Нікогісінько.

Галопом на пагорок, де розташувалося село. Доводиться вже стримувати войовниче завзяття гусар.

„Зняти ворога, розсипатись розстрільною“.

Біжимо селом. Усе живе поховалось, причаїлося.

Поруч мене, розмахуючи бомбою-пляшкою, біжить гусар, з другого боку Кісільов.

Раптом помічаю, як з його пляшки, від необережного руху, зіскакує кільце.

— „Гляди“! — гукаю. Та він уже помітив, не розгубився, гримким голосом скомандував: „З коней“! — і шпурнув бомбу в канаву.

У мить змірковую, що злісти не встигну, краще вже так посиджу.

Вихор пороху, жорстви — вибух...

А коли це все розвіялось, кінь Кісільова, що так і стояв, потроху починає спускатись, ось з його боку виривається каскада крові. Скалка, пролетівши попід черевом мого коня, поранила сусіднього.

Знялася неймовірна метушня: хтось шпурляє в невідомому напрямку бомби, хтось паляє на неіснуючого ворога. Друга пригода не менш чудна, але кривава.

Кісільову треба коня. Пробуємо знайти його в сусідньому дворі, і як коня знайшли і вивели, із льоху виліз вотяк увесь в сльозах. Ми обіцяли повернути коня за годину, бо в полку є запасні.

За конфіскацію, за незаконне здирство, реквізицію — карали жорстоко.

Огляділи село, околиці. Біді пройшли кілька годин тому, теж не спинаючись.

„Церемоніальним маршем“ — жартували гусари.

Уже назустріч полкові летять гонці. Донесення приймається спочатку недовірливо, а далі починається всеполкове братання. Пережили товариші тривожні, важкі хвилини. А коли в прозорому повітрі донеслася стрілянина і всі знали, що перший бій прийму я, напруження вибухло нечуваною лайкою на адресу гусар.

— „Хай тільки повернуться сами, ми їх зустрінемо“, — балакали товариші, що скупчилися коло самого узлісся. Не витримав Лунц і послав слідком команду охотників. Вистачило волі й видержки залишитись самому.

Ліс пройшли в напівтьмі, але бадьоро. Мою зустріч з полком не можна переказати, не ризикуючи здаватися сентиментальною. Словом сказати, комісарське звання не було знеславлене.

А ледве засіріло, на протилежнім пагорбі ми помітили ворожі шанці. Позиція була приблизно така. Горби, які підносилися вгору навколо Шаркан - Бадді, ворог спішно укріплював. Ми окопувалися на височині слобідки, що наче б командувала над долиною. Ще було темно, як поїхали перевірити вартові чатування.

— „Ну й холодно“ — пританцьовуючи, хукав у кулачки розвідач - підліток. — „Шенельок нікотерих, а морозець поціпує“.

Навколо все взялося памороззю.

— „Ось Шаракан - Баддю займем, тоді й про умундирування поміркуємо“.

— „А тютюнцю немає“?

— „Не палю. От і лихо, що жінка комісар“!

Хлопчисько мило оглянув мене, мов би кажучи: — „Ні, байдуже“.

Перестрілювалися увесь ранок, якомсь ліниво. До штабу настрочили — „Наказ виконано“.

Розвідка донесла: головні сили ворога сконцентровані на підступах до Шаркан - Бадді. Їм на поміч поспішають частини з Іжевську. З'явилися перекинці, здебільшого місцеві селяни. Ми розіслали їх гінцями до навколишніх сел з пропозицією — робити постанови зібраннями — мобілізованим здавати зброю й розходитися по домівках.

Захоплене одне донесення. Там командир 2-го Іжевського полку рапортує, що у червоних з'явилася дуже кіннота. На лівий фланг перекинуто цілу дивізію, цим і з'ясовується наступ, тому він вимагає підмоги.

Ми прочитали це донесення по частинах, зібрали мітинги, розмови. Авторитет командування безмежно виріс.

„Тов. командире“, казали Лунцеві ротні, — „чого ми стоїмо? І ворога не спробували, та вже коли за цілу дивізію, то дамося в знаки“.

З штабом зв'язку ще немає. Врадили виступати уночі.

Не застоялись, зібрались швидко. Піднесення величезне. Ще до світання вийшли з села.

До Шаркан - Бадді 15 верстов, та округи укріплені пагорки. Треба йти обходом, щоб не опинитися самім в кільці.

Ми з гусарами попереду. Вони тепер в огонь і в воду. Треба ж змити тавро боягузів.

Проїхали перелісок і тільки но з'явилися на полявині, як, наче лапятий дощ, затьохкали кулі, заклацали кулемети, по тилах бахнула артилерія. Піхота пішла охоплювати кільцем. Ми засіли коло шляху.

Томливо чекали на відповідь нашої артилерії. Пролетів Лунц. Поруч нас, коло дерева, помістивсь наглядач.

— „Хлопці! Ворожий наглядач аж он в отім стійку. Здіймемо!“ — Націлились. На мить замовкла артилерія, а далі почала бити перебіжним огнем.

Полк уже весь рухається. Лежимо, перестрілюємося і бачим, як піхота обгинає пагорок, що за ним мабуть, головні ворожі сили.

— „Хлопці! По конях, на шлях! Увага ворога на флангах, шлях обстрілюється слабше.“

І вже летимо кривиною. Та наглядач уже помітив. Артилерія на шлях націлюється. Далі їхати не можна. Кількох ранено. Засіли в канавах.

Стакани падають дедалі ближче. З'явсь угору чорторий і маленькі шрапнелі — вже з пагорка — з порохом покотилися за шню. Лоскотно, а ворухитися не варто. Що по боках не видно, — одірвались від командування.

Бігом! І несподівано вриваємось до ворожої батареї. Конюхи стьобают коней, та запряжено не всіх. Біжимо наперейми.

— „Здавайтесь!!!“

Офіцер в упір стріляє. Варта розсипається в боки. На гарматній ладівниці уже шіснадцятиліток Петро, наймолодше гусарча.

— „Не займай замків!“ — гукає він, очевидно, командирові й махає шаблюкою.

Летять піші. „Батарею взяли гусари“!! — „Брехня, ми обійшли“!

Одна гармата проте втекла. Летимо за нею і як ураган вриваємось в Баддю. Піхота біжить полем. Частина йде од лісу. Ведуть полонених, трофеї, обоз з гарматнями.

Стикаємся з Лунцем.

„Найголовніше зараз“, — намагається сам себе заспокоїти, — „дати собі раду. Не давати захоплюватись, розпорошуватись частинам. Гадаю негайно зібрати частину. В лісі безнадійно гнатись“.

Удар був такий поривчастий, що білі втікали різними стежками, багато їх розсипалось у лісі, загубивши зв'язок.

Мобілізовані полки розбігались.

Оглядаємо село. Велике російське село. Багато добрих будівель. Велика школа, лікарня. На великім шляху.

Усе, мовляв, не даєм комфортові себе полонити й за базу вибираємо слобідку по той бік мосту, не так близько до лісу.

„Треба видати суворий наказ не доторкатись до селянського добра, не брати навіть, як частуватимуть“.

Сама розстріляла мародера - санітара і не могла зрозуміти, кого дужче злякалась господиня, — грабіжника чи мене, грізну, як Немезида.

Ми загубили 7 чоловіка вбитими й коло 18 - ти ранених. Нашвидку поховали тих, що полягли головою, ранених зібрали в школу, де розгорнувся вже й працює лазарет.

В полку всі знають, найтрудніше ще попереду — щоб там не було, удержати позицію.

Телефонна мережа з Ігрою так попсована, що швидко полагодити її нема що й думати. Польові телефони на 55 верстов та ще й лісом встановлювати небезпечно.

*

В невеликій селянській хаті, в горниці розташувався штаб. Дозволяємо собі розкіш помитись.

Налагоджую з господинею контакт. В коморці мию собі голову, обливаюся холодною водою, і втомі як не було. І Лунцеві раджу. Він запускає п'ятірню в свої каштанові кучері і вирішає це зробити в Іжевську.

— „Довго та й де тут“.

Його гімнастюрка, кольору хакі в дні молодости, тепер не знати якого кольору, з перевагою брунатного.

Та зате в штабі порядок, апарат чітко працює. Луцять телефони. Головне — надійні, чуткі застави!

Їх виставлено округи селища, на протязі 5 - ти верстов.

Апарати дзвонять невгаваючи, зв'язок в районі села налагоджено чудесно. Від застав невпинно летять донесіння. Усіх їх 7. Маленькі вартіві чатування, від них у глибину щогодини відправляється розвідка.

Телефоніст надсаджується біля правого апарату:

— „Хто? Група числом на кілька десятків. Просьть парламентарів!“

Так, Лунц! Посилайте. Близько не підпускати. Іду сам.

Заступаю коло апарату Лунца.

Застава лівого боку, що біля лісу.— „З'явилися якісь невідомі, махають білим“.— „Підпустіте. Скільки чоловіка? Ого! Браво! Посилайте до штабу!“

Ік ночі перейшло в полон коло 300 чоловіка. Це діють наші агітатори. До бойовища, а далі слідом за розбіглими, попрямувало багато дідів, батьків. Передавали наші відозви, шепотіли на словах: „Здавайтесь та й по домівках“.

До недовірливих, на поміч родичам, посилали тих, що здалися, попереду поговоривши з ними, вибирали найнадійніших.

В лісі переховувались цілі батальйони. Наші посланці лякали їх великою силою війська, що ждуть її з півдня, з Іжевська, тоді у хитких пропадала охота відступати далі, та й до сел своїх тягло.

Бачили вони, що боронити своє добро нема од кого, що ми ні на що не важимось, а навіть одмовляємось від послуг їхніх, як бійців. Усе це впливало оглушливо і було нам за розбиваючий аргумент.

Перекидьків робилось надто багато. Вони сповнювали Баддю, просили до нас в частини. Ми просили їх розходитися по домівках. Віримо в ширість, а про те хочемо мати розв'язані руки.

Уранці з'ясувалося, що нас одрізано. Донесення, відправлене до Ігри, не дійшло. Підмога, що вийшла з Іжевська, яка не встигла наспіти до бою, довідавшись про руїну, спинилась біля головного тракту, у нас в тилу. Охорону залізниці теж знято всю, а з Іжевська йдуть нові сили і все це проти нашого одного полку!..

Наш настрій радужний. Ворог розкладається в очак. Сили його тануть. Перекинці розповідають, що офіцери з'ясовують нашу перемогу незчисленною кількістю, що, мовляв, під Баддею стягнуто цілі корпуси!

Ого! Корпуси! Чим же ми слабші од корпусу!

Ще день миная. Ми зміцнюємось. На одрізану частину скидаємось мало.

Перебіг мобілізованих триває далі. До штабу прийшло два діди. Вони недавно привели кілька десятків парубків і, переконавшись, що ми їх відпустили на всі чотири, зважились на відповідальний крок.

„Мій син командує батальйоном, а стоять вони аж ген за тим гайком. Піду та й їх поприводжу“.

„Йди, йди, дідусю. Пролетарське „дякую“ скаже тобі революція“ умоляє його Кісільов.

А на світанку — налякана застава. „З'явилась ворожа ціла частина, обходять нас із флангів, чи приймати бій?“

„Буду зараз у вас“, поспішає на коня вже Лунц.

А застава своєї: „Попереду двоє, чимсь махають“.

— „Не стріляйте. Припустіте ближче, розпочніть переговори, а кулемети держіть напоготові“.

— „Іх кілька сот“... „Та годі, хлопці, це вам спросоння“...

В телефоні щось задеренчало, так мов би обірвався провід. Ні, ток є. Стукаю тепер сама.

— Заставо, заставо, четверта застава, та чи ви там поглухли?“.

„Бм, бм, бм“...

„Та в чім річ“?

„З лісу сунуть і сунуть...Здають зброю, цілий батальйон з кулеметами“.

„А артилерії немає“? — приходжу в раж.

„Поки не видно“.

„Чи приїхав Лунц“?

— „Передаю трубку“.

— „Перекинувся батальйон. Але дайте розпорядження по заставах бути на остерозі. Ці, що прийшли, кажуть, що білі готують уранці наступ, пропонують стати до наших лав“.

„Ні, поодинці додому. Захотять, хай з'являться в Дебеси“.

„Я так приблизно й думав“.

Коло штабу вже цілі юрби. — Перейшов цілий батальйон. Ну й вояки!

Тепер же застави змагаються одна з одною. Боротьба за кількість тих, що здалились.

Тривога. До бою цілком готові. Піднесення цілком нечуване.

„Наскубли чуприну, тепер уже пролетимо до Іжа“ — храбрюються гусари.

Ранок. Підсилені застави повідомляють, — тихо, нікого не видно.

„Налякались корпусу“, глузують у лавах.

Зв'язок з селом майже перервано, і наші сили нікому точно не відомі.

Ми не перечимо за корпус. Чим більше, тим краще. Хлопці брешуть на всі заставки.

„Тут нас небагато, а головні сили праворуч.“

Перекидьок по опиті в штабі негайно припроваджуєм за розташування частин.

„У нас, мовляв, тісно“. І все це приязно.

Події йдуть так заморочливо швидко, що ми здаємсь собі Наполеонами. Вже думаємо не за те, щоб боронитись, а бачучи повний розклад ворогів, почуваємо, що й до Іжевська, як палицею докинути. Але за планом берем його не з півночі. Це нас тільки зупиняє. Директива вирівняти фронт здається якоюсь блідою. Адже ж ось куди загнули, проте держимось. Вся штука в настрої. Чимсь його треба живити, підтримувати.

Залізнична станція — база постачання білих.

Організується експедиція — наскок. Чоловіка з 25 найвідважніших. Вожай — місцевий селянин, не підмане — хлопці його знають по Ігрі.

Загін пробирається лісом до станції. Коней залишили в лісі. Самі попідповзали до колії й смерком наробили такого шелесту, що охорона станції порозбігалась. Зруйнували вибухом колію. Попідпалювали пак-гавзи. Від старшого охорони довідались про прізвище начальника дивізії, що кілька годин тому проїхав на північ, тобто нам у тил. Довідались про прізвище коменданта Іжевська. Сполучились телефоном, і відбулась, примірно, така розмова.

„Говорить начальник дивізії. — Що ж це ви, наволоч, не шлете підмоги, адже ж ви знаєте, моя дивізія б'ється з корпусом червоних.

Відтіль переляканий голос:

„Пане начальнику, ви ж знаєте, у нас нема нікого. Ми ледве одбиваємо атаки з півдня. Розвідка доносить про їхні великі сили“.

Тут наш дипломат не витримує.

— „Ура! Молодці хлопці! Ну то чекайте на нас з півночі.

Я командир корпусу червоних. Ми вашу дивізію в полон забрали і вранці будем в Іжевську, зустрічайте“!

Почувся якийсь вигук. Тоді Денисів для більшої певности кілька раз обіклав коменданта матом.

Біля телефону танок дикунів.

— „Чули“ — важно взявшись у боки говорить Денисов зляканим, взятим у полон білим. „Іж з півдня беруть. Шкварте вrostіч, всім волю даю“.

Над лісом стояла заграва пожежі.

Відомості, принесені розвідкою, окрили нас, як тільки можна було. Та як його про все повідомити в Дебеси?

Кілька чоловіка попередягались селянами і різними шляхами рушили до штабу дивізії.

А ворожі частини все розкладались. Полонені й далі з'являлись до застав. Час працював на нас, і, найкивши багнетами, ми чекали, але ввесь час або організовували наскоки, або перестрілювались з білими, інсценуючи розташовані з усіх боків свої сили. І справді, ми троїлись, де�терились, один боець здавався за багатьох.

Важко з полоненими робітниками. Вони здебільшого мовчать, дико озираються на боки й чекають неминучої смерті. Нашу увагу та товариське піклування вони вважають за маневр. — „От відпустіть мене, як одпускає селян... так... боїтесь...“ — „Боятися тебе не боїмось, але знаєм, що тебе обдурено й отруєно і лікувати тебе треба довго. Відпустити тебе, та ж ти знову в полк підеш“. — „А може й не підеш“. — „Може — не відмовка. А в тім, товариші, цікаво, як це вас обплутали, нацькували на робітників“. — „На яких робітників? Хіба ви з робітників“? Тут його обсіли путилівські металісти, і розмова набирає виразнішого характеру, згадується батьків.

Проте, іжевець не вірить, супитьсся. Доводи його від продрозверстки, від всяких перекручувань наших продзагонів, від бандитів, що засіли в Радах, від московських більшовиків, що хочать цілий край зробити підданям Москві.

Ми даємо йому вільно висловлюватись, даєм товариську увагу. Він сидить у штабі і бачить, як селяни одержують гроші за фураж, сами привозять харч, коней. В очах йому блимають іскорки сумніву. Щоб більше було часу, за кілька днів він був би наш сторонник, але зараз не до того!

Пробирається з Ігри посланець. Він проїхав майже вільно, білих по дорозі немає.

Виявляється, дійсно застави спостерігали рух, але вважали його за брехливе маневрування.

Виходить, справді змислись: або сили одтягли до Іжевська, або ворог намацав наші частини з заходу, що ми на їх чекаємо з години на годину. Як викликані духи, справді йшли, щоб сполучитись з нами, продзагони під командою Зусмановича.

Так чи інакше, треба не дати одступити в порядку. Знову охотники, знову наскоки на залізничний рукав.

Щоб точно орієнтуватися в обставинах, з'ясувати командуванню причини нашої мовчанки, списати наш тріумфальний похід, виїзду до апарату в Ігри.

Залишена заслона в велику тугу вдалась, що не брала участі в наступі.

Направляю себе на тон Юлія Цезаря. Як говоритиму з штабом і в першу чергу ціла низка вимог, якими мене начинили володарці.

Умундирування, чоботи, сідла, махорка, набой та хіба мало необхідних речей не вистачає полкові - переможцям!

10 - тиденні переходи, бої вимагали термінового підсилення. Я перенялась інтересами полку до краю і почувала, що гризтимуся до зубів з нашим відділом постачання, з приятелем своїм Гордієвим.

Викликаю Штаб Дивізії. До апарату підходить Сокольніков.

„Нарешті, ви об'явились. Ми думали вас із полком записати до ряду „загибли без вісті“.

„Коли б так багато дехто пропадав, Іжевськ давно був би в наших руках“.

Докладно доношу про наш наступ, трофеї, стан частин, змальовую тяжкий стан полку, напівголого, бо погане взуття за 60 - ти верстовний перехід зовсім полізло. Ночі стоять холодні. Розвідка не може в літнім одязі переносити вранішні морози. Ага, ще про кінноту. Треба повибирати всі сідла, які є в дивізії, і дати їх гусарам. В такому, примірно, тоні провадку всю півторагодину доповідь. І зрештою — чекаю на розпорядження.

Телеграфіст, розмінявши руки, тихенько розглядає стрічку, яка розгортається. Він весь сповнився гордоців за полк, він сам од себе додає, що треба поповнити телефонне майно і терміново ремонтувати лінію Бад-да - Ігра.

Апарат поцокав кілька хвилин і затих. Нерішучо читаю штрихи.

„Негайно виїздіть до штабу. Сокольніков“.

— „Що - о - о? Безглуздя, певно хтось жартує“!

Замість дякувати, уклонятись перед нашою відвагою, замість окликів захоплення, сухі, гострі, бездушні слова. Ні, якесь непорозуміння. Телеграфістові:

— „Ви прочитали як слід“?

— „Як слід“.

— „Запитайте Сокольнікова, чи все він вислухав“.
— „Запитую“.
— „Вислухав усе“.
— „То я нічого не розумію. Ви пропонуєте мені кинути частину, де, як ніколи, моя присутність необхідна. Від'їзд буде розцінений, як дезертирство. Треба спільно закріпити перемогу, утворити певність надалі. І потім головне питання — постачання“.

— „В цьому нема потреби. Завтра прилучиться до полку Зусманович. А вам пропоную негайно виїхати до штабу“.

— „Звичайно, я мушу слухатись, але хотіла б, щоб пояснили таке розпорядження, яке, на мій погляд, не викликає жодна потреба“.

— „Негайно виїздить до штабу. Все. Сокольніков“.

Телеграфіст збентежений. Він усе пробує щось вичитати ще на стрічці і нарешті подає репліку.

— „Напевне ви вже дуже потрібні в штабі“.

— „Ну, Кісільов, сідай коней, ідемо до Дебес“.

— „Куди?“

— „До Дебес. І нічого тут немає дивного. Володарцям іде підмога, а ми потрібні мабуть на правому фланзі, аджеж на петропавлівському напрямі також слабенько“.

А на душі буря нерозуміння. В чому річ, яку помилку зроблено? Хіба ту, що замість села Мар'їного, ми заняли Шаркан - Баддю, за яку й мріяти не сміли. Та же спинити частини в бою не можна було, та й по обставинах випадав форсований рух. Не могли ж за білими гнаться та їм артилерію повертати. Чи помилилися, зруйнувавши вибухом шлях — самим доведеться лагодити весь! Пусте! Шлях вузькоколійний на манір рукава перевозити ліс, білі ним перекидають військо, ми одрізали тил. Чи треба було з полонених формувати частини? Віддавати себе настрою селянської стихії було б нерозважливо. Що ж я зробила? Може, грубо вимагала умундирования, та ж це так уже ведеться, низові органи натискають на вищі, а я тепер представник полку. Нічого не розумію, але щось не так!

Кісільов теж міркував голосно. Йому після легендарних боїв не хотілось в обставини штабу дивізії. Не легко з героя обертатись в штабного робітника.

В Зурі Борис зустрів, як тріумфаторів, та вигляд ми мали зовсім пониклий.

Під Дебасами ми вирішили підбадьоритись і, як що належить зазнати кари, зустрінути її достойно.

Під'їжджаємо смерком.

Застава — червоноармійці осібногo загону штабу. Знають уже все. Після розмови минуло півдня і встигли вже випустити дивізійну газету. Вони радо тиснуть нам руки. Нашвидку перекидаємось словами, поспішаємо до штабу. Я нічого і ніяк не розумію.

Якщо така громадська думка, то як розуміти різкість Сокольнікова? Ось і він, про вовка помовка, а він тут, переходить дорогу в напрямі до свого помешкання.

З бажання вдержатись на строго офіційних позиціях я злегка козиряю. Він сам, сам поспішає назустріч.

Вітер тріпає об цоботи кучими полами його шинельки, і пригадується мені, як колективно, цілим штабом товариші мене навчали обмотувати онучі та натягати цоботи.

— „Ну, вояки, як ся маєте, виголодались, либонь, поспішайте до штабу, там ждуть з гарячим чаєм товариші, я теж вернуся зараз“...

- „Тов. Сокольніков, я прошу пояснити“...
- „Та рушайте до штабу, відпочиньте й попожте. Дивіться, ви на себе не похожі стали, просто на ікону проситесь, очі десь дале-е-ко“...
- „Ні, я вимагаю негайного прийому, щоб“...
- „Ну не їжтесь, про справи поговорим після, а тепер відпочиньте, очуняйтесь. На все“.

І поцокав своїми чобітками.

Кісільов щось промурчав услід.

— „Чому вони всі такі раді“?

— „А чого ж сумувати? Адже Іжевськ майже наш“.

— „Але що означає наказ виїхати до штабу“?

— „Ось тут то вона йому й сказала“ — пожартувала я. — „Нічого-сінько сама не розумію“.

В штабі перехожу з обіймів Гордієва до Смирнова, від Смирнова до Медведєва і так вітаємось з усіма.

— „Ти, Смирнов, мусиш виїхати комісаром полку, ми так з Лунцем і умовились, завтра й рушиш.“

Гордієв щось белькоче, намагається одвести мене вбік.

— „В чім справа? Чому послали термінову вимогу про мене в той час, коли моя присутність необхідна в першій лінії. Як комісар дивізії, я послухалась, як член партії я вимагатиму пояснення. Це все бюрократизм“... і понесла... і понесла... Гордієв слухав через верх.

— „Ти не хвилюйся і не загострюй так питання. Повір, усі ми тебе любимо й бережемо. Ми пекельно хвилювались, як володарці були одрізані! Медведєву перепало на горіхи! Скільки балачок! — Жінку мовляв послали, а сами в штабі сидять. Ми пишаємось володарцями, але Сокольніков мав рацію. Так було треба!..“

— „Ні чортового батька не розумію. Тихі ідіоти! Як ви не розумієте, що я не можу ні відпочинутися, ні заспокоїтись, аж поки не з'ясуєте причини. Якщо я зробила провину, віддайте до суду, але не беріть в обійми сьогодні, щоб пред'явити обвинувачення завтра.“

І заявила категорично: не погоджуюся ні на відпочинок, ні на частування, що його товариші нам влаштували в штабі, поки Сокольніков мене не прийме офіційно.

Виявляється, він пройшов до себе в оперативний відділ.

Збентежений Медведєв, наш фахівець - партієць, метушиться більше за всіх.

Коли я напосідаю на нього особливо, він підкликає то Смирнова, то Гордієва, мов би шукає захисту.

Я при всій зброді і примхливо певна своєї правоти заявила: „Отак сидітиму, аж поки не дадуть мені пояснення“.

Медведєв увівся поруч і ласкаво розпитує про стан полку, про те, як я розстріляла мародера.

— „Мене цілком засліпив хлопчисько, що вчепився за материну спідницю.“

— „До речі, а як ваш хлопчисько? Коли ви мали останні звістки“?

— „Перед самим від'їздом із Дебес посланець привіз листа з Вятки. Здужає. Нянька ручечку поклала і оливцем обвела“.

— „Скільки йому зараз“? — „Десять місяців“.

— „Гордовито. Розмови про сина частенько були між нами. Наші москвичі знали про його, знали мою любов і тугу за ним, знали й співчували.“

Але чогось мені здалося, що Гордієв одвернувся, що Медведєв роблено привітний.

Миттю серце рвуча гадка:

— „Тов. Медведєв, є вісті? Скажіть“!

— Вимагаю, благаю — і вся похолола.

— „Ні, справді, що ви,“ уважно стискає мою руку Медведєв. — „Нічого немає, я просто так, та й взагалі, що може бути страшного, він маленький, пошесних хвороб у нього не може бути, і навколо лікарі, друзі“.

Ясно, про сина є вісті. Вони всі мовчать і одвертаються. Я майже спокійна, крижаним спокоєм, од якого кілок у спині.

І йду до Сокольнікова і питаюсь листа або телеграми про смерть мого сина.

— „Що ви, схаменіться, там нічого не сказано про смерть, а телефоніст з Чепци передав телеграму з Вятки, що син тяжко нездужає.“

— „Коли була телеграма“?

— „Шість день тому, та ви вже виступили із Ігри, догнати було не можна“.

— „Де вона“?

— „Переказали на словах, телефоном“.

— „А є в Чепці оригінал“?

— „Звичайно. Зараз сполучимось з Чепцею“!

Деренчить польовий телефон. Слова мої несуться з Дебес до Чепци.

Їх зриває вітер, гнеться в полі дріт і стугонить.

Вже глупа ніч, товариші не сплять у штабі. Ходять коло мене й надсаджено стежать камінного мого обличчя. Я майже нечула, хочу тільки знати.

— Чепца, Чепца, говорять Дебеси, Дебеси - си - си! І в відповідь по дротові - и - и - у - у - ю - ю!

— Я не приймав такої телеграми, приймав товариш, зараз його покличу!!

І за пів години, коли горіла віками, знову голос.

— „Дебеси, Дебеси, говорить Чепца“.

— „Бога ради телеграму“!

— „Я її відправив до Ігри, сказали“.

І тільки вітер свистить, розгулявся.

— „Десь обірвалась лінія, — мимре телефоніст.“

— „Ні, це неможливо. Викликайте знову Чепцу, будь ласка, будь ласка“...

Телефоніст дує в трубку, щось колупає в скринці, приносить ще якісь додаткові інструменти.

— „Чепца, Чепца! говорять Дебеси, Дебеси“.

Ой! Щось чути. — Відповідають.

На віддаленні ста верстов несеться благання.

— „Товаришу, а чи не можете ви стрічку знайти.“

— „Було передано Юзом і я її просто наліпив“.

— „Товаришу, а чи ви знаєте, про яку ми телеграму говоримо“?

— „Знаю. За вашого сина“.

— „Там як було написано, коли помер“?

— „Ні, не помер, а вмирає, я її знаю на пам'ять. Ми ще читали й жалкували за вами“.

— „Чи можете повторити“?

— „Так можу. Мурзик умирає, приїзди негайно“...

Знову вітер завив, знову кудись ринулись звуки і розвіялись в полях.

Я припала до трубки, я більше почуваю, ніж чую слова.

— „Дебеси, Дебеси, чуєте“?

— „Так, так, ми слухаємо“.

— „Там було сказано, приїзди негайно. Няня“. — Зворушливо повторює першої фрази телеграфіст.

— „І все“?

— „Ні, не все. Викликав начальника до апарату ваш заступник товариш Данишевський, і говорив, що він запитав Москву й жде відповіді. І дуже просив з вами зв'язатись. Ми шукали, та не нашли“.

— „Спасибі, друзі“.

На вулиці видно, світлі доріжки побігли по моїм волоссі. Їх так ласково розглажував Смирнов.

— „От чому тебе терміново й викликали, а ти образилась. Розумієш, як нам було без тебе. Ми й до району і до ради телеграфували. Він наче всім нам син“.

Сліз не було, а так - о спустивсь тягар, його не збагнеш свідомістю, він ідкий, тягучий і липкий, як жмут мокрої вати. Він плазовитий, але залазить в ніс, в очі, в рот, у вуха. Нема чим дихати, нічого не видно, не видно й не чути.

І образи в голові найнепідхожіші: про пожежу в Мишкинім; ми витягасмо з горища заховані туди білими скриньки з гарматнями та набоями, а вони вибухають тут же, про полоненого офіцера, що удавав селянина, а виявилось в шовковій білизні, полоненого гусара, який вірив, що він виживе. „Коли тов. комісар сказав, значить виживу, здоровий буду“... І він так побожно проводив мене очма. Про моє прощання з сином під час Бресту, як організували бойовий загін динамівці і перший він ішов на фронт.

Синочкові 2½ місяці. Прощаюся я з ним, а Ганнуса, нянька, приказує: „оддай мені маленятко в село, як ми залишимося з ним в посьолкові посеред диких звірів. Біженці голодні, чисто озвіріли. Заб'ють вони й мене й маленького. Кажуть, вся революція від тебе, ти їх до неї підмовляла“.

— „Кликай пролетарів і залишатися самій, та хіба ж я можу, няню?“

В мозкові інша картина.

Розлютовані куркулями та бандитами голодні люди вирішили підпалити барак, де жили.

Зібрали збори. — Напередодні в Радах Народніх Дум скасували пайки працездатним, що важко лягало на наш бюджет.

Більшість біженців працювали, але на пайки — датки звикли, як до милостині. Багато було крамарів, спекулянтів, злодіїв, продавців краденого. Вони на посьолку змостили собі надійне гніздо, і моє перебування було їм, як сіль в оці.

Боротьба провадилась запекла. Було кілька замахів, але я теж стріляла чудесно, і все кінчалося без наслідків. І з скасування пайки вони скористались, як з виграшного моменту.

Приходять по мене. — „Не їду, завтра поговоримо“.

За кілька хвилин біжить Козловський. Вони йдуть палити.

Швидко схопилась — зброї не взяла і в одному платку пішла на зібрання.

Задні зустріли виттям.

— „Ага! От тепер поговори, поговори за соціалізм, як раніш брехала на зборах...“

— „Забити її одразу! Хапай!..“ ревіло в юрмі.

Я, не розуміючи, розглядала обличчя. Відкіля взялась така зненависть! Адже всі вони мене знають не перший день, у багатьох лікувала дітлахів, поганого слова не вимовила. — Інстинкт юрми, холодним серцем сама собі відповідаю.

Я вже не сама, попрібігали Грицевич і Козловський.

Але хвилинами, коли на мене полетіла засвічена лямпа, уміло кинута збоку, я відчула дихання смерти. Лямпа з луском хрюпнулася коло мене, і навіть не розлився гас. Я відповіла жартом, а всяке невміння викликає сміх. Поволі страсті вгамувались.

Мурзика за цей час понесли до міста!

Куди тепер понесли коханого,— неслося вихорем у голові.

Чи можна було мені його залишити?

Аби лиш не зломитись.

— „Становище на фронті таке безпечне, що вам можна з'їздити до Чепци й зв'язатись дротом з Вяткою, а наша лінія попсована“.

— Чепца.

Біля апарату Данишевський.

— „Я доручив товаришам з'ясувати в Москві, і вони відповіли, що були на Пустій і бачили Мурзика, він усміхається й рожевий, а нянька пояснила: давно від неї листів не було, і я скучила. То й що? Телеграму послала, щоб швидче приїздила“.